

A közép- és kelet-európai történetírás¹

A közép- és kelet-európai történetíráshoz² mindenekelőtt az volna megjegyezhető, hogy alapvetően követő volt, tehát többé-kevésbé (nem minden területen és államban persze) követte a nyugat-európai történetírás mintáit. (Különösen a cseh és a lengyel területeken – időnként államokban, valamint Oroszországban is, de erről később.)

Ennek alapján lehet állítani, hogy a 16–18. században itt is jelentkezik, jóllehet meglehetősen töredékesen, a kritikai történetírás, azaz a források módszeres összegyűjtésének, illetve mondjuk a segédtudományok művelésének néhány személyisége és eleme. Ez – hasonlóan Nyugat-Európához – alkalmanként felekezeti és nemzeti retorikával párosul/egészítődik ki, s olyan neveket lehet megemlíteni ebből a szempontból, mint a cseh filológiai-kritika megteremtője Dobner és Dobrowsky³, a lengyel Narusewic és Lelewel⁴, vagy az orosz Lomonoszov és Taticsev.⁵

A 19. század elvileg a nemzeti ébredés kora, s ebben a nemzeti öntudatra ébredésben lényegi szerepe van a történetírásnak is, különösen a század első felében. Ezt az időszakot lehetne a romantikus történetírás időszakának nevezni, amikor is a történelem felé fordulás oka a dicsőséges nemzeti múlt felfedezése iránti igény, a múlt iránti lelkesedés felkeltése volt (mint Horvát Istvánnál), aminek egyik leginkább kedvelt terepe az őstörténet, a nagy ősök keresése – vagy inkább feltalálása – volt. Ez a periódus ugyanis (bár nem ekkor fogalmazták meg először) a latin-, illetve dákó-román kontinuitás⁶, a nagymorva birodalomról szóló mítoszok virágzásának kora, de ekkor indul meg a szláv népek ún. öntudatra ébredése is, s számos munkában gyűjtik össze, örökítik meg a szláv nyelv(ek), a kultúra, a népballadák, zene stb. korábbi alkotásait, amelyek mind azt bizonyították volna, hogy e népek már régóta önálló népi egyéniséggel és kultúrával rendelkeztek.⁷ Ki lehet emelni ebből az időszakból a cseh *Palacký* munkáit⁸ (aki persze jelentős iskolázottsággal és történetírói erudícióval rendelkezett, s munkái során a huszitizmusban, tehát a németek és magyarok elleni függetlenségi háborúban találta meg a cseh nép/nemzet múltjának legdicsőbb korszakát, s aki a szlávok legnagyobb szerencsétlenségének a magyarok Kárpát-medencében történő letelepedését tartotta. De igen fontosak és beszédesek a szlovák Safarik, a szerb Vuk Karadzic, az ukrán Tarasz Sevcenko⁹, az orosz Karamzin munkái is¹⁰, valamint pl. a litván Daukantas¹¹, akik mindannyian e nemzeti-népi öntudatra ébredés szolgálatában tevékenykedtek.¹²

A század második felére ehhez képest az volt a jellemző, hogy bizonyos területeken (ahol ennek részben korábbi hagyományai vagy inkább előzményei és előfeltételei is voltak) meghonosodnak a rankei típusú történettudomány bizonyos elemei. Így (ennek mintáit, módszereit nyugat-európai – többnyire német – egyetemeken tanulták a készítő) jelentős forrásgyűjtemények indultak (a *Monumenta Germaniae Historica* mintájára), a cseheknél például a *Monumenta Bohemiae Historica*, a lengyeleknél a *Monumenta Poloniae Historica*, a románok inkább egyszemélyes vállalkozása, a Hurmuzaki stb.¹³ De ez a periódus a szakfolyóiratok megindulásának kora is, amelyek közül a legnevezetesebbek a máig is működő *Casopis Historicky*, illetve a *Kwartalnik Historyczny*. Ez az időszak e térségben is a szemináriumi rendszer (ez a segédtudományokban való jártasság, a filológiai kritika elsajátításának lehetőségét biztosította) kialakulásának kora, de itt is többnyire az a jellemző, amit a magyar viszonyokat taglalva említettünk: ez részben parciális volt, tehát mondjuk csak személyekhez kötődött, s így csupán egy-két segédtudomány

– oklevéltan, paleográfia – elsajátítására volt lehetőség. Másrészt inkább a nyugat-európai nagy egyetemeken és intézményekben (Sickel-féle Institut für die Österreichische Geschichtsforschung, École des Chartes) volt erre lehetőség.¹⁴ Fontosnak tekinthető, hogy a legkitűnőbb történészek közül többen elméleti kérdésekkel is foglalkoztak, egyfajta módszertani bevezető, historika írásával is kísérleteztek, ezek azonban inkább Bernheim, Langlois-Seignobos, Freeman szabad fordításai voltak, itt-ott engedményeket téve a pozitivistá történeti/történetírói pozíciónak.¹⁵

Érdemes megjegyezni, hogy természetesen a rankei történetírás azon jellegzetességét is átvették, miszerint az állami és a politikai történetírás („Der Primat der Aussenpolitik”) állt a középpontban történetírásukban, bár ennek ezen a területen némileg megváltozott a kontextusa. Mindenesetre a történetírás fő feladatának a nemzetállami építkezés elősegítését tartotta, egyes történészek (pl. a román Kogalniceanu¹⁶) politikusi, miniszterelnöki pozíciót is betöltöttek. Jellemzőnek tartható a lengyel történetírás ún. varsói és krakkói iskolájának a vitája (Szujski-Bohrzinski stb.¹⁷), amely mindenekelőtt a lengyel állam 18. században bekövetkezett felbomlásának okai körül forgott. Az egyik iskola (varsói) ebben sokkal nagyobb szerepet tulajdonított a lengyel társadalom belső ellentmondásainak és torzulásainak, a nagyszámú lengyel nemességnek és a rendi anarchiának, ami pl. a lengyel parasztság helyzetének olyan hihetetlen mértékű bizonytalanságát és romlását eredményezte, hogy egyenesen örült a rendezetebb körülményeket biztosító porosz megszállásnak. Ehhez képest a krakkói iskola Lengyelország háromszori felosztásának, és így a lengyel állam bukásának fő okát a kedvezőtlen külpolitikai helyzetben, az osztrák, porosz és orosz birodalom mohó terjeszkedési törekvéseiben látta, hiszen a velük való szembeszállás, a lengyel nemzet létének biztosítása, a nemzeti szuverenitás egyébként is a lengyel történelem generális problémája.¹⁸

A két világháború közötti időszak Közép- és Kelet-Európában részben a nemzeti-állami történetírás továbbélését, kontinuitását hozta magával.¹⁹ Ez több területen/térségben érthető is volt, hiszen (vö. Jugoszlávia, Csehszlovákia, Lengyelország) több állam ekkor nyerte el, illetve vissza függetlenségét, s így egyértelmű feladata lett a történetírásnak e nemzeti-állami lét több évszázados (esetenként évezredes) folyamatosságának a bizonyítása.

A térség leginkább jelentős, vagy inkább vezető történészei ennek a szemléletnek a bővületében alkottak, például a lengyel Askenazi, a cseh Pekar, a szlovák D. Rapant²⁰, a bolgár Zlatarski, Muftafcsiev²¹, a horvát Sisic vagy a román N. Iorga²². Különösen is ismert (akár szélesebb körökben is) ez utóbbi, aki – jellemző módon – jelentős állami-politikai tisztségeket is betöltött, néhány éven keresztül miniszterelnök is volt, és a valaha élt legtermékenyebb történészek/történetírók közé tartozik.²³ Hiszen több mint tízezer publikációja jelent meg (köztük ezernél több könyv), s munkái a román történelem különböző szempontú és korokban készült összefoglalásán kívül kiterjedtek Erdély, a török birodalom vagy akár Bizánc történetére is. Utóbbiak persze mind összefüggtek Románia történetével, amelyben Iorga fő szempontja a román állami kontinuitás, illetve a három nagyobb politikai egység, Havasalföld, Moldva és Erdély összetartozásának a bizonyítása volt. Iorga történeteiben ezért azok játszották a központi szerepet, akik ezt megvalósították és előkészítették, legfőképpen Vitéz Mihály.²⁴

Hozzá kell tenni, hogy mindez nem meríti ki e térségben sem a történetírást, hiszen e konzervatív (de vezető), a nemzeti retorikát középpontba helyező irányzatokkal és személyekkel szemben megfogalmazódnak olyan törekvések is, amelyek a politikatörténeti orientációt meg kívánják haladni a Nyugat-Európában ekkor már jelentős mértékben regnáló társadalomtörténeti/szociologisztikus szempontokkal is. Ez történhet a nemzeti retorikán

belül is (vö. Iorga ellenfelei a két világháború közötti román történetírásban)²⁵, de ezt meghaladó célzattal is, hiszen a lengyel történetírók közül többen – O. Halecki különösen²⁶ – felvetik a térség összehasonlító társadalomtörténete megírásának a szükségességét is. Ennek fő feladata nem a dicső nemzeti múlt bemutatása lenne, hanem sokkal inkább a térség polgárosodási-civilizációs fejlődésének (pl. városiasodás) a nyugat-európaival (és a kelet-európaival) szembeni összehasonlítása, a lemaradás, megtorpanás a töredezettség okainak a feltárása. Azt helyezték volna előtérbe tehát inkább vizsgálataikban, ami közös e népek történetében (társadalmában, népesedésében, városiasodásában, művelődésében... stb.). Ugyanakkor aláhúzták a térségnek a Nyugat-Európával való kapcsolatait is, tehát a keleti, megmerevedett, autokrata társadalmi és politikai alakzatoktól való eltérését is, és így egy átmeneti zóna, Kelet-Közép-Európa keretein belül gondolkodtak.²⁷

Hozzá kell tenni ezzel egyidejűleg, hogy bizonyos területeken/országokban igen erőteljes volt a szellemtörténet hatása és befolyása is (az orosz viszonyokról lesz még szó), sőt a történetelmélet, történetfilozófia is, persze elsősorban a nemzeti sorskérdések, a nemzeti hovatartozás problematikáját középpontba állítva. Közülük bizonyos vonatkozásban európai ismertségre tett szert (igaz, hogy akkor már nem hazájukban élve) a román történeti gondolkodás, pl. a nagy vallástörténész – és persze sajnos Vaszgárda-tag és szimpatizáns – Mircea Eliade, Cioran, Noica. (Utóbbi már inkább a háború után.²⁸) Ők szinte valamennyien egyfajta Nyugat-kritikát fogalmaztak meg, amely részben a szellemtörténet jegyében a Nyugat-Európai civilizáció kifulladását, az ipari-technikai társadalmak eltömegesedését és útvesztését, a tudomány szolgává válását... stb. tematizálták, s ezért kétségbe vonták azt a programot, hogy Románia ennek útját kövesse. Ezzel szemben kifejezetten fő feladatnak – és egyfajta panaceának – a román népi egyéniség megőrzését tartották, a román történelem autochton és keleti vonatkozásait és kapcsolatát hangsúlyozták – vö. az ortodox, pravoszláv egyházzal összefüggő álláspontjuk –, sőt Mircea Eliade egy kifejezetten Nyugat-ellenes, antihistorista álláspontot fogalmazott meg.²⁹ Szerinte ugyanis az „ugyannak az örök visszatérésé”-n alapuló keleti, misztikus gondolkodásmód hitelesebb valóság és világértelmezés, mint az Isten országához a történelmen és a haladáson keresztül eljutni kívánó judeo-keresztény hagyomány, amely végül Nyugat-Európának a két világháború közötti kiüttlanságába torkollott.³⁰

A térség háború utáni történetírásának jellegét természetesen az 1945 utáni fordulat határozta meg, s ezután itt is a marxista történetírás korszakáról, sőt egyeduralmáról beszélhetünk. Előljáróban el kell oszlatnunk azt a félreértést és illúziót, mintha a marxista történetírás (főleg ebben a kelet-európai változatában) valamiféle demokratikusabb, az alsóbb társadalmi rétegek és a nép történetét középpontba állító, gazdaság- és társadalomtörténet-centrikus történetírás lett volna, és így kapcsolódna a nyugat-európai modernizáló, szcientista iskolákhoz.³¹ A marxista történetírás ebben a formájában ugyanis óriási visszaesést jelentett még a két világháború közötti történetíráshoz képest is, mert annak viszonylagos sokszínűségével (vö. a társadalomtörténeti, szellemtörténeti, népiségtörténeti elemek, illetve irányzatok) szemben visszatért a történetírás leginkább primitív formájához, a politikai eseménytörténethez. A „történettudomány” fő szűzsége ugyanis az osztályharc, az osztályok összeütközésének és konfliktusainak története volt, ami egyértelműen politikai eseménytörténetet involvál. De igen fontos velejárója volt még mindennek az ún. citatológia (tehát a módszeres forráskritika, pl. a segéd tudományok művelésének elhanyagolása), általában a középkor és az ókor marginalizálása, az újkor és a közelmúlt – középpontban a párttörténet – dominanciája, sőt bizonyos területeken a hagiográfia évezredek tradícióinak újbóli felbukkanása (s így a történelemnek erre való redukálása) is.³²

Természetesen mindegyik számos példát lehetne hozni, s számos olyat is, amelyek je-

lentősen árnyalják vagy élesítik ezt a képet, a következőkben mégis inkább néhány olyan elemet emelnék ki, amelyek módosítják az itt elmondottakat, hiszen – jellemző módon a demokratikusabb/polgáribb elemek megjelenésével együtt – több olyan tendencia is megfigyelhető, amelyek modernebb, Nyugat-Európa-hoz inkább kötődő társadalom- és gazdaságtörténeti kezdeményezést jelentenek.

Ilyen például a lengyel történetírás gazdaság- és társadalomtörténeti vonulata, amely alkalmanként igen közel kerül az Annaleshoz is a maga modell- és sktruktúráalkotó kísérleteivel (többször is publikálnak ott), illetve elméleti-teoretikus eredményeivel. (Vö. W. Kula, Ciepelewski, J. Topolski, B. Geremek, K. Pomian, Kloczowski stb.³³). De ilyennek tekinthető az NDK történetírásán belül J. Kuczynski híres gazdaságtörténeti tanszéke és vállalkozása, a „Die Alltagsgeschichte des deutschen Volkes”³⁴, amely a „nép” történetét tárgyalva a mindennapok antropológisztikus megközelítését is felveti, egyfajta előképül szolgálva az említett, s utóbb nagy hírnévre szert tett „Alltagsgeschichté”-nek. Meg lehet említeni bizonyos történészeket a cseh (J. Koralka, M. Hroch)³⁵ a szlovák (D. Kovac, L. Liptak)³⁶ a román³⁷ (D. Prodan, N. Djuvara³⁸, A. Dutu, L. Boia, S. Papacostea, A. Philippidi, V. Neumann) és az orosz-szovjet történetírásban (vö. alább) is, ők azonban (persze ez a lengyel és az NDK esetekre is igaz), inkább a történettudomány margóján helyezkedtek el³⁹, amit alkalmanként az ellenzéki politikai mozgalmakban való tevékeny szerepük is alátámaszt.⁴⁰

Fontos itt még megjegyezni, hogy az 1990-es, tehát a térségben való rendszerváltozások utáni években – természetesen nyugat-európai minták alapján és az ebből következő meglehetősen késéssel – az ún. posztmodern történetírás számos jelensége is felbukkant a tárgyalt nemzetek történetírásaiban. Jelenti ez az ún. történeti antropológiai munkák megjelenését (sokszor a nyugat-európaiak lefordítását), a mikrotörténelem, a mindennapok, az emlékezet, a női történet, a mítoszok, a történeti imagológia, a kisebb közösségek kutatásának előtérbe kerülését, az elméleti kérdések iránt megújuló érdeklődést, stb. – például az említett L. Boia, a lengyel (persze emigráns) J. T. Gross, a szintén említett Kloczowski, E. Domanska, Zamoyski, a román Bogdan Murgescu, a horvát „Otium” folyóirat vagy M. Gross, a bolgár Maria Todorova, Tz. Todorov (szintén emigráns) tevékenységében.⁴¹

Ugyanakkor talán zajosabb a hagyományos és konzervatív politikai történet, az elméleti kérdések iránt kevésbé érdeklődő, inkább empirikus, a nemzeti történelem nagy narratíváit felmelegítő, illetve kifejezetten a nemzeti identitás megteremtésén munkálkodó (alkalmanként egészen fundamentalista) történészek tábora.

Természetesen az osztrák történetírás nem tartozik a kelet-európai történetíráshoz, ugyanakkor mindenképpen ki kell térnünk erre röviden, mert egyfajta támpontot adhat ennek értékeléséhez, számos kelet-európai vonatkozása van (pl. a következőkben említendő Kelet-Európa-kutatások) sőt, a magyar történetírás egyfajta összehasonlító vizsgálatához is bizonyos mérce lehet.⁴²

Az osztrák történetírás hasonló a kelet-európai történetíráshoz abban, hogy sok vonatkozásban követte a nyugat-európaiakat, bár bizonyos esetekben (főként a 19. században) az élenjáró német történetírással szinte karöltve fejlődött.

A középkori előzmények után (pl. Troppai Márton, Thomas Ebendorfer)⁴³ a 16–18. században itt is megfigyelhető a forrásgyűjtő, erudita irányzat megjelenése, azaz megkezdődött a történetírás egyfajta tudományos művelése.⁴⁴ A 18. században különösen jelentős volt az ún. bécsi kameralisták működése, akik (Turgot-hoz, Quesney-hez, a fiziokratákhoz hasonlóan) praktikus okokból, közgazdasági, statisztikai, demográfiai szempontból érdeklődtek a múlt kérdései iránt.⁴⁵

A 19. században, mindenekelőtt annak második felében, az osztrák történetírás is nagy léptékkal haladt a történetírás professzionalizálódása irányában, magától értetődően itt is (sőt itt aztán elsősorban a térségben) rankei minták alapján. Megkezdődött a – mindenekelőtt a Habsburg-ház történetére vonatkozó – forrásanyag összegyűjtése, amelynek során nagy mennyiségben adták ki, immár módszeresen a korábbi osztrák történelemre vonatkozó okleveles, elbeszélő és akta jellegű forrásokat.⁴⁶ („*Fontes Rerum Austriacarum*”, „*Monumenta Habsburgiensis*”⁴⁷, számos anyag a „*Monumenta Germaniae Historica*”-ban, s az újkori anyag feldolgozására jött létre a 20. század elején a „*Comission für die neuere Geschichte Österreichs*”⁴⁸) Az intézményesülés igen jelentős összetevője volt itt is a szemináriumi rendszer kialakulása, amely az elsődleges forrásokkal való bányai tudás, azaz mindenekelőtt a segédtudományokban való jártasság elsajátításának volt a kerete/intézménye. A legjelentősebb ilyen jellegű intézmény azonban (az École des Chartes-hoz hasonlóan) egyetlen kívül működött. A híres és részben már érintett „*Institut für die österreichische Geschichtsforschung*”-ról van szó, amelyet Th. Sickel alapított 1854-ben, s amely a szakszerű forráskritika, a segédtudományokban (főként diplomatika, de paleográfia, genealógia stb. is) való jártasság elsajátításának intézménye volt, ahol a későbbiekben számos magyar és kelet-európai (lengyel, cseh, román) történész is megismerkedett a történészi munka alapjaival. Az intézet fő kiadványa az első szakszerűen szerkesztett (maig is a legjelentősebb) osztrák történészfolyóirat, a „*Mitteilungen des Instituts für die österreichische Geschichtsforschung*” (MIÖG) volt⁴⁹, amely a *Historische Zeitschrift* mintájára jött létre, s szakszerű, lábjegyzetekkel alaposan ellátott tanulmányokat közölt az osztrák és az európai történelemről, tájékoztatott a külföldi történeti irodalomról, forrásokat és recenziókat közölt, s részben itt lehetett lefolytatni az osztrák történetírás különböző kérdéseivel összefüggő vitákat is.⁵⁰

Igen lényeges elem volt az osztrák történetírásban is a specializáció megjelenése, amelynek persze voltak már előzményei, hiszen Hammer Purgstall már a 19. század első felében az orientalisztika, illetve turkológia európai hírnevű mesterének számított.⁵¹ A század utolsó harmadában azután szintén európai hírnevet szerzett az osztrák diplomáciatörténet (Friedjung, A. Huber, A. Helfert, A. von Arneth, A. Springer, F. Krones⁵²), de főképpen például a balkanisztika, illetve pl. Jirecek, aki a modern bulgarisztika egyik megalapítójának tekinthető⁵³, vagy a magyar szempontból is igen jelentősnek tekinthető gazdaságtörténet (Roscher, Inama Sternegg), sőt az egyháztörténet (Pastor) is⁵⁴.

Természetesen az osztrák professzionális történetírásnak is voltak ideológiai felhangjai, hiszen döntő szempont a politikatörténet (a rankei „*Primat der Aussenpolitik*”) volt, s alapvető kérdés a nemzeti szuverenitás problémája⁵⁵, azaz a történészeknek mindenekelőtt az egységes – alkalmanként „nagy” – osztrák nemzet kialakulásához kellett municiót szolgáltatniuk, amelyben döntő szerepet kaptak a kiemelkedő uralkodói egyéniségek (de Savoyai Jenő is⁵⁶), alapvető volt a katolikus szempont érvényesítése, illetve pl. a nemzeti/rendi függetlenségi mozgalmak (cseh, lengyel, magyar) elítélése. Ebből a szempontból igen jellemző a korábban már tárgyalt Sybel–Ficker-vita⁵⁷, amelyben utóbbi a középkori német-római császárság itáliai politikáját pozitívan értékelte, mert ebben a Habsburg univerzalizmus egyfajta előképét látta, s mindezzel a német egység nagynémet, azaz Habsburg vezetéssel történő megvalósításáért tört lándzsát.⁵⁸

A két világháború közötti osztrák történetírás (amely persze ekkor jelentős mértékben más kereteket kapott és átalakult)⁵⁹ egyik legfontosabb, de mindenképpen sajátos irányzata az ún. „*gesamtdeutsch*” történetírás/történetfelfogás volt.⁶⁰ A „*gesamtdeutsch*” történetfelfogás lényegében a „kisnémet” (Sybel) és a „nagynémet” (Ficker) történetírás egyfajta ötvözéséből jött létre, s nyilvánvaló politikai célja a porosz és a Habsburg el-

lentétek meghaladása, a német nagyhatalmi törekvések megalapozása volt. Ennek jegyében⁶¹ alapvetően pozitívan ítélte meg a Habsburgok szerepét a német történelemben, de a „Drang nach Osten”-t, vagyis a poroszok által képviselt kelet-európai gyarmatosítást is, valamint 1866-ot, illetve a német egyesítés porosz vezetéssel történő megvalósítását sem sérelmezte. Fontos eleme volt a felfogásnak az ún. Mitteleuropa gondolat⁶², amelynek képviselői az első világháború alatt inkább a megegyezéssel béke híveként kívántak politizálni (Verstaendigungsfrieden), a közép-európai államok szövetségét és egymásrataltságot hangsúlyozták és nem ragaszkodtak mindebben feltétlenül a kizárólagos német vezető szerephez.

Hangsúlyozni kell mindezzel együtt, hogy talán ebben az időszakban az osztrák történetírás egyfajta „szellemtörténeti” korszakáról is beszélhetünk. Mindezt alátámasztja maga Srbik is – az ún. „gesamtdeutsch” történetírás vezető személyisége⁶³ –, aki fiatal korában mindenekelőtt diplomácia- és eszmetörténeti kérdésekkel foglalkozott. Igen jelentős, nagy visszhangot kiváltott műve az első világháború után a 3 kötetes Metternich-életrajza⁶⁴, amely a konzervatív politikust alapvetően megértően, rokonszenvvel, pozitív színekkel ábrázolja, ami magában rejtje a politikai nézeteivel való azonosulást is (tehát a Habsburg és katolikus szempontok érvényesítését). Srbik az Anschluss, illetve a náci hatalomátvétel után politikai szerepet is vállalt (ekkor fogalmazza meg tulajdonképpen a „gesamtdeutsch” történetfelfogás lényegét is), az osztrák akadémia elnöke lett.⁶⁵ A háború után írta meg a máig is alapvetőnek tekinthető „*Geist und Geschichte vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart*” című historiográfiai összefoglalását⁶⁶, amely a 15. századtól kezdődően foglalja össze a német történetírás és történeti gondolkodás történetét. Ebben különösen pozitív szerepet kap Ranke, a két világháború közötti szellemtörténet, de a népiségtörténet, a „Volkstumkunde” is.

A szellemtörténeti szemléletet képviseli az osztrák történetírásban természetesen az ún. osztrák művészettörténeti iskola – Alois Riegl, M. Dvorak, E. Panovsky, Sedlmayer stb.⁶⁷ –, amelynek fő érdeme (amint erről már korábban esett szó) pl. a művészettörténeti, világnézeti korszakok fogalmi, „ideáltipikus” elkülönítése – ún. gótika, reneszánsz, barokk –, s ebben jelentős sajátosságnak tekinthető az ún. osztrák barokkról szóló felfogás, amely ezt a korszakot különösen pozitívnak értékelte.⁶⁸ Hiszen – a nézet képviselői szerint – ez reprezentálja az alapvető osztrák szellemiséget, amely a katolicizmus túlsúlyán, a társadalmi hierarchia elismerésén, a tekintélyelv dominanciáján alapul.⁶⁹

A szellemtörténet mellett persze igen jelentős egyéb iskolák, irányzatok is voltak a két világháború közötti osztrák történetírásban. Így például a „Volkstumkunde”, a népiségtörténet egyfajta osztrák változata⁷⁰, amelyet Helbok és H. Steinacker képviselt a legerőteljesebben⁷¹, de nem lehet kétséges az irányzattal való rokonsága Otto Brunnernek⁷² sem, aki a huszadik század egyik legjelentősebb medievistájának tekinthető. Viszont „*Land und Herrschaft*” című munkája⁷³ a maga „Hausmacht” koncepciójával (amely földesúr és alattvalók kölcsönös egymásrataltságot, „közösségi” és patriarchális viszonyt állította a középpontba) a társadalmi és osztályellentéteket kizáró, ún. „népi” szemlélet retorikai apparátusával élt. Kevésbé tekinthető a Volkstumkunde képviselőjének, ugyanakkor annak számos módszertani törekvésével rokonítható a másik igen híres medievista, Alphons Dopsch⁷⁴, aki gazdaságtörténettel, kormányzattörténettel és településtörténettel foglalkozott elsősorban. Leghíresebb, az európai várostörténetet alapvetően befolyásoló tézise az ún. kontinuitás-teória. Ezek szerint az európai városok kialakulásának legfontosabb alapja a római (a Római Birodalom által alapított) városok folytatása volt, azaz ez azokon a területeken fejlődött/ment végbe leginkább, amelyek korábban római fennhatóság alá tartoztak (mindenekelőtt tehát Nyugat-Európában).^{75, 76}

A második világháború után magától értetődően szintén több irányzat bontakozott ki az osztrák történetírásban, amelyek közül több bizonyos kontinuitást jelentett a két világháború közötti korszakkal is⁷⁷, illetve amelyek részben leképezései a háború utáni politikai viszonyoknak is. Jelentős újdonság volt viszont a marxizmus erőteljesebb jelenléte. Ez különösen a teoretikus Ernst Fischer (Lukács Györggyel szemben az avantgárd pozitívabb értékelője) és E. Priester munkáiban jutott kifejezésre.⁷⁸ Náluk lényegesen nagyobb hatású (és jelentőségű) a hagyományos historizmushoz sok tekintetben közel álló Hans Kohn, Robert Kann⁷⁹, E. Hasslinger, illetve Friedrich Engel Jánosi történetírói tevékenysége.⁸⁰ Közös jellemzőjük volt a társadalomtörténeti, illetve szociológiai jelenségek iránti nagyfokú közömbösség, az állami-hatalmi, valamint politikai, esztétörténeti problémák (vagy pl. főként a nacionalizmus) iránti különös érdeklődés, s mindezek felül – pontosabban mindezzel szoros összefüggésben – az inkább a hermeneutikához közelebb álló módszer. Meineckéhez és pl. F. Chabod-hoz hasonlóan új elem náluk az állami-nemzeti szempontoknak bizonyos európai, univerzalista szempontokból való megközelítése, azaz az egyes országok (Ausztria) „államrezon”-ját az európai (mindenekelőtt nyugat-európai) közösség értékeivel kívánták kibékíteni, összhangba hozni, egy nyilvánvaló antikommunizmus és szovjetellenesség jegyében.⁸¹ Sok vonatkozásban kiemelkedik közülük F. Engel Jánosi munkássága, aki a német historizmus kialakulásának pazar esztétörténeti elemzését adja, s ebben – többek között – Schillernek, Humboldtnak, Goethének, Nietzschének és Schopenhauernek tulajdonít nagy jelentőséget (persze az obligát Hegel és Ranke mellett).⁸²

Jelen van a hagyományos értelemben vett s időnként nacionalista felhangokkal telített politikai eseménytörténet is, amely különösen Fellner, Zöllner⁸³ munkáiban vagy az 1970-es években alapított jelenkortörténeti intézet („*Institut für Zeitgeschichte*”) tevékenységében/kutatásaiban jut kifejezésre. Utóbbi – nyugat-európai társaihoz hasonlóan – különösen az osztrák keresztényszocializmus, a két világháború közötti baloldali mozgalmak, az antiszemitizmus, a hidegháború stb. kérdéseivel foglalkozik elsősorban.⁸⁴

Az esztétörténeti irány mellett a háború utáni osztrák történetírás legjelentősebb, európai mércével is számon tartott irányzata a társadalomtörténeti iskola, amely mindenekelőtt Werner Mitterauer történeti-demográfiai munkáiban, E. Hanisch vagy Bobek kutatásaiban jut kifejezésre.⁸⁵ Megközelítésükre jellemző a sktrukturális szempontokat érvényesítő, modelleket alkalmazó, a rokntudományok (pl. Bobek esetében a földrajz) eredményeire nagy mértékben támaszkodó, a hagyományos diplomácia-történeti forrásanyagot „felülíró” (azaz kvantitatív-statisztikai forrásokat használó) megközelítés, amely viszont kevésbé épít a Fischeréknél megfigyelhető doktrinális marxizmusra; sőt – pl. E. Hanisch esetében⁸⁶ – kifejezetten katolikus-etikai értékrendszerrel telített. Különösen is kiemelkedik közülük a strukturális történeti demográfia Európa-szerte ismert reprezentánsa, W. Mitterauer, aki P. Laslett ismert (itt korábban tárgyalt) tézisével vetette alá falszifikációs próbának, s bizonyította be, hogy a cambridge-i professzor által felállított családmodell kelet–nyugati vonala nem egészen ott húzódik, ahol eredetileg feltételezték.⁸⁷

Az 1980–90-es években jelentkeznek az osztrák történetírásban a „nyelvi fordulat”, illetve a posztmodern történetírás elemei. Megjelenik például a par excellence gender-történetírás, amelynek az 1990-es évektől kezdődően külön folyóirata is működik, „*L'homme*” címmel⁸⁸, s amely – egyéb nyugat-európai társaihoz hasonlóan – nagy figyelmet fordít az eddig ismeretlen női problematika megjelenítésére, akár a történetírók vagy a nemzetépítők között is. Emellett a társadalomtörténeti megközelítéssel sok tekintetben merészen szakító, az új kultúrtörténet szempontjait érvényesítő történetírói attitűd figyelhető meg pl. Csáky Moritz, Brigitte Hamann⁸⁹, Karl Vocelka, Edith Saurer,

Herta Nagl-Docekal, Anna Maria Sigmund és mások műveiben⁹⁰, akik strukturális (és persze eszme-, vagy politikatörténeti) szempontok helyett, inkább történeti antropológiai megközelítésűek, azaz tárgyuk inkább a mindennapi, esetenként népi kultúra, a lakás, öltözködés, mentalitás, mítoszok stb. Mindez az eseménytörténeti, elbeszélő történetírás visszatértét, vagy kvalitatív források (naplók, levelek, emlékiratok, naptárak, képeslapok, de akár szakácskönyv is) rehabilitálását jelenti. Különösen is ki lehet emelni ezek közül (ma már embléma) Csáky Moritznak a századforduló (19–20. sz.) bécsi kultúrájáról írott könyvét⁹¹, amelyben a Bécsre (és a Monarchiára) oly jellemző „operettkultuszt” veszi górcső alá. Ebben az Annales módszereivel elméletileg is tudatosan szembeszegülve érvel amellett, hogy az operett által megjelenített „multikulturalizmus” (az például, hogy a magas politika és kultúra által hierarchizált, háttérbe szorított, sőt lenézett alacsonyabbrendű – balkáni, cigány – melódiák zenei világa, azaz kultúrája, a „salade bowl”-hoz hasonlóan egyenértékűen, a közös kultúrát gazdagítva és színezve jelenik meg bennük) a Monarchia egyik legfőbb jellemvonása, sőt fennállásának egyik alapja is volt.⁹²

A kelet-európai történetírás legnagyobb apparátussal, legkiterjedtebb intézményrendszerrel rendelkező historiográfiája magától értetődően az orosz.⁹³ Az orosz történetírás kezdetei – természetesen – a középkorig nyúlnak vissza (a korábbiakban erről már részben esett szó), s olyan ismert művek említhetők meg ezzel összefüggésben, mint a Nestor krónika, az Igor ének, Herberstein Zsigmond könyve („Historia rerum Moscovitarum”) vagy a Novgorodi évkönyvek.⁹⁴

Amint már szintén szó volt róla, a 18. században a nyugat-európai kritikai történetírói iskolák hatása is jelentkezett ezen a területen⁹⁵, pl. a polihisztor Lomonoszov vagy Taticscsev. Azaz ez az időszak itt is egyfajta átmeneti periódus, amikor az alapvetően irodalmias történetírás és a kezdődő tudományos, erudita történetírás elemei keverednek egymással.⁹⁶ A 19. század elejére pedig a romantikus történetírás olyan képviselői járultak hozzá az orosz nemzeti öntudatra ébredéshez, mint Karamzin.⁹⁷

A 19. század második felében itt is megfigyelhető a történetírás bizonyos fokú professzionalizálódása, amely rankei alapokon ment végbe, mind módszertani, mind ideológiai vonatkozásban.⁹⁸

A 19. századi orosz történetírás leginkább eredeti vonását azonban az orosz történeti gondolkodás adja (amely persze bizonyos szálakkal összeszövődik például a rankei történetírás ideológiájával is⁹⁹). Ennek az orosz történeti gondolkodásnak nyilvánvaló összefüggése volt akár a napi politikával is, egyik fő kérdése azonban az orosz történelem általános vagy különös/sajátos jellege vagy inkább a nyugat-európaihoz való viszonya volt. Ebben az egyik oldal, az ún. szlavofilek és narodnyikok (pl. Kirejevskij, Akszakov, Homjakov Danilevskij¹⁰⁰ stb., de a nagy író, Dosztojevskij is hasonlóan vélekedett¹⁰¹) az orosz nép, az orosz történelem különlegességét, valamint egyediségét és a nyugat-európainál magasabbrendűségét hangsúlyozták. Elvetették tehát a Nyugat-Európához való felzárkózást elősegíteni kívánó társadalmi reformokat, a modernizációt, illetve az orosz történelemnek azokat az alakjait (leginkább természetesen Nagy Pétert), akik követendő mintának tartották azt. Ehelyett sokkal inkább fő feladatnak az orosz népi jelleg megőrzését tekintették (amelynek persze leginkább az orosz parasztság volt a letéteményese), amely a maga vallásosságával, erkölcsiségével, a racionalizmus elvetésével, hagyomány- és tekintélytisztetéssel, s például „közösségi” elven alapuló intézményrendszerével (vö. „obscsina”, mir) az individualizmuson és hamis haladáshiten/illúzióin alapuló üres nyugati világ tökéletes ellenképe volt.¹⁰² Mindezzel összefüggésben ez a szemlélet az orosz történelem fő hangsúlyát az őskorra vagy az oroszok államnélküli történetére helyezte, illetve a Nagy Péter előtti uralkodók közül különösen Rettegett Ivánt tisztelte. Természetesen

tagadta ez a felfogás az orosz állam alapításának germán voltát és politikai programjában érintkezhetett az ún. pánszláv politikai és eszmei mozgalmakkal. Utóbbi a szláv népek öntudatra ébredésén túl, a szláv népek orosz vezetéssel történő összefogását, a germán vagy a turáni népekkel való létharcát tartotta a legfontosabbnak, s ebben egyik fő intézményes segítsége az ortodox egyház, illetve ennek központja, a Konstantinápoly után az ortodox egyház centrumát képező Moszkva, mint „harmadik Róma” volt.

Ezzel a narodnyik iránnyal többféle ún. nyugatos (zapadnyik) áramlat állt szemben, amelyek részben az anarchizmus (Bakunyin, Kropotkin¹⁰⁵), részben a marxizmus, illetve a hegelianizmus felé is tehettek kitérőt. A nyugatos irányzat (bár természetesen ez sem tekinthető egységesnek) szinte minden formájában elvetette a narodnyik gondolatot s Oroszországnak a Nyugat-Európa-hoz való tartozását hirdette, ezért különösen fontosnak és pozitívnak vélte a Nagy Péter által bevezetett reformokat, illetve általában is az államiságot, az orosz állam meglétét az orosz nemzet legmagasabbrendű teljesítményének tartotta. Utóbbiból is következően a hivatalos és professzionális történetírás legtöbb képviselője hozzájuk (tehát a nyugatos irányzathoz) csatlakozott s közülük olyan kiváló történészeket kell megemlíteni, mint Klucsevszkij, Szolovjev, Platonov, Vinogradov, Karejev¹⁰⁴ és mások¹⁰⁵. Ők a régmúlt dicső orosz története helyett a nyugat-európai reformok megvalósítását, Oroszország európaizálódását kívánták elősegíteni, ezért történetírásukban nagy teret szenteltek az orosz állami intézmények fejlődésének, de a polgárosodás és iparosodás egyéb elemeinek, így a városiasodásnak vagy az iskolázási rendszer fejlődésének, s persze mindemellett a tudományok vagy a művészetek eredményeinek is.

Hangsúlyozni érdemes, hogy a 19. század második felétől ez a professzionális történettudomány igen nagy fejlődésen ment keresztül (szakfolyóiratok, nagy forráskiadványok, szemináriumok, önálló történeti tanszékek, metodikai kézikönyvek stb.), amelyet az említettek mellett olyan történészek, illetve résztudományok képviselnek, mint az orosz intézménytörténet (Vinogradov¹⁰⁶), az orosz régészet és bizantinológia (Radlof, Vasziljevskij¹⁰⁷), de a később emigrációba vonult történészeket, például Miljukovot¹⁰⁸ is megemlíthetjük ezzel összefüggésben.

A századforduló egyik legnagyobb (és persze később alapvetővé váló) újdonsága a marxizmus megjelenése, amely persze átvezet már a két világháború közötti, sőt a későbbi időszakhoz is.

Az orosz marxizmus leginkább nevezetes képviselői ekkor természetesen Plehanov és Lenin¹⁰⁹, a továbbiakban részletesebben mégis inkább Lukács Györgyre térnék ki, aki természetesen nem orosz, de orosz/szovjet területen működött s nézeteinek alakulása sok tekintetben tükrözi a marxizmus kelet-európai változatának alternatíváit és mibenlétét.

Persze Plehanov és Lenin esetében meg kell jegyezni, újdonságot az orosz történelmi gondolkodásban (mint ahogy a marxizmus általában a századfordulón) abban a tekintetben hoztak, hogy velük megjelennek a munkásosztály szempontjai is az orosz történelemben, általában a gazdaság és társadalomtörténeti motívumok (a történelem materialista értelmezése), az orosz kapitalizmus fejlődése, szakaszai, a nyugat-európaival való összevetése stb. Plehanov legismertebb történetelméleti fejtegetései az egyén és a tömeg történelemben játszott szerepének a megítélése körül forogtak, s Plehanov azt a túlhajtott (de persze saját pártjának szempontjából jogos/logikus) felfogást képviselte, hogy az egyéniség, az egyéni döntés lehetőségei csekélyek és nem is fontosak, általában alárendelődnek a tömegbefolyásnak, s ilyen tömegszerű determinánsokban kell keresni a történelmi magyarázatokat.

A marxizmus egyik legmélyebb kelet-európai teoretikusa azonban természetesen Lukács György volt¹¹⁰, aki első rendszeres történetelméletét a Frankfurti Iskolára alapvető

hatást gyakorló „Történelem és osztálytudat” (1923) című művében¹¹¹ fejtette ki. Lukács itt a Kantra és Hegelre visszanyúló marxi kapitalizmuskritikát, az elidegenedés-elméletet gondolta/fogalmazta át saját kora viszonyainak megfelelően, s arra a következtetésre jutott, hogy a kapitalizmus ellentmondásai (használati érték – csererérték antinómiája) nem kell hogy szükségszerűen a végtelenségig éleződjenek a szocialista-kommunista forradalom megvalósításához. Elég ehhez ez ellentmondás alapjának és megszüntetése módjának a tudata, azaz egy kisebbség, a kommunista párt jelenléte is.¹¹² Ennek megfelelően Kelet-Európában jogos a kommunista diktatúra (a kisebbség uralma és terrorja, vö. Thomas Mann Naphtájának ezzel kapcsolatos fejtegetéseit¹¹³), hiszen ez az elidegenedés megszüntetésének egyetlen biztosítéka. Lukács nézeteiben azonban már a húszas években, a Blum-tézisek¹¹⁴ idején egy jelentős, a polgári demokrácia felé tett elmozdulás figyelhető meg, amennyiben a szocialista forradalmat nem tekinti közvetlenül megvalósítandó feladatnak, s annak bekövetkeztéig egy átmeneti időszakot is feltételez.¹¹⁵ A végső fordulat azonban a harmincas–negyvenes években következik be „Az ész trónfosztása” (megjelent 1954)¹¹⁶ koncepciójának kialakulásával. Itt Lukács már nem a polgári demokráciát, hanem a fasisztust tekinti fő ellenségnek. Teóriája szerint a nemzeti szocializmus kialakulásának az oka, hogy a 18–19. században a német társadalmi-szellemi fejlődés elkanyarodik a nyugat-európaiától („Sonderweg”), továbbélnék a feudális struktúrák, aminek következtében Hegel után Schelling, Kierkegaard, Schopenhauer, Nietzsche, Spengler, Baumler, Rosenberg irracionáliszmusába, majd faji mítoszaiba süllyed a filozófiai gondolkodás. Azaz Lukács már nem a diktatúrát s a kapitalizmus, illetve a polgári demokrácia kritikáját, hanem a demokrácia megvalósítását tekinti legfőbb feladatnak (amelynek érdekében a polgári demokrácia „legjobb”, a humanisztikus értékeket képviselői erőivel való összefogást sürgeti¹¹⁷). A fordulatot világosan tükrözi esztétikai nézeteinek módosulása is, ahol realizmus-koncepciójában döntő szerep Goethe, Balzac, Gottfried Keller, Thomas Mann és mások polgári humanizmusának jut. (Az avantgárdot azonban élete végéig elutasította.)¹¹⁸

Természetesen Lukács György mellett érintenünk kell az orosz/szovjet marxista történetírás kifejezetten orosz képviselőit is a két világháború közötti periódusban, akik közül a legismertebb volt és a marxizmus osztályharc-, illetve formáció-elméletét a leginkább dogmatikus módon Pokrovszkij alkalmazta¹¹⁹. Pokrovszkij teljesen figyelmen kívül hagyta például a nemzeti szempontokat a történetírásban, illetve Trockijjal folytatott nagy vitákat az orosz burzsoázia, a polgárosodás és a kapitalizmus mibenlétéről, amelynek nyilván politikai, a konkrét korbéli viszonyokhoz (húszas évek) köthető töltete volt. A vita ugyanis arról szólt, hogy Nagy Péter korában elég erős volt-e az orosz burzsoázia a polgári reformok megvalósításához. Pokrovszkij szerint igen, ami a Trockijjal való vitában a sztálini álláspont történeti igazolásához vezetett, miszerint a szocializmus egyetlen országban is felépíthető, míg Trockij az ezzel ellentétes álláspontot képviselte. Szerinte az orosz burzsoázia Péter korában sem volt erős, az orosz kapitalizmus azután később sem fejlődött ki teljes egészében (így a munkásosztály sem) így a szocializmus egy országban nem építhető fel, tehát a világforgóradalom van napirenden.¹²⁰

Meg kell említeni mindeközben, hogy az ún. szellemtörténeti (és hagyományos polgári) tradíciónak nagy hatása maradt a két világháború közötti orosz történeti gondolkodásra¹²¹, amelynek leginkább nevezetes képviselője N. Bergyajev¹²² volt, akinek végül emigrálnia kellett. Bergyajev kötődik a szellemtörténeti pozícióhoz, amikor az orosz kommunizmus eredetét is mesteri eszmetörténeti esszében vizsgálja, de eszmetörténeti, szellemtörténeti, sőt hegelianus gyökereket az „Új középkor”-ban megfogalmazott kultúrkritikája¹²³, az eltömegesedésről vallott nézetei is. Bergyajev gyógymódja azután a

keresztény perszonalizmus egyik válfaja, amennyiben szerinte az egyént öncélként megfogalmazó keresztény szeretet és erkölcs (amely az egyént/személyt nem rendeli alá az osztályérdeknek) megerősítése és feltámasztása a szellemi elit legfontosabb megvalósítandó feladata.

S ha már felvetődött Bergyajev emigrációja (és a szellemtörténet), emlékeztetni lehet arra, hogy a két világháború közötti (és utáni) orosz-szovjet (és részben pl. balti) emigráció számos kiváló, európai rangú és európai eszméket, módszereket alkalmazó történészt tud felmutatni. Elég csak utalni a már említett Miljukovra, a híres bizantinológus Ostrogorskira¹²⁴, a nagy ókortörténész Rostovzeffre¹²⁵, a gazdaságtörténész Kondratieffre¹²⁶, később a ruszisztika orosz apostolaira, Riazanovszkira, Pipesra vagy a baltisztika mestereire (Rauch stb.)¹²⁷

Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy magában a Szovjetunióban is – persze különböző és gyakran viszontagságos körülmények között – a szovjet-orosz történetírásnak számos európai mércével is számottevő történésze alkotott.

Mert az persze igaz, hogy a hivatalos „történettudomány” alapvető jellemzője az osztályharc élesedésének dogmája, azaz a silány politika és párttörténet volt (vö. Kratkij kursz¹²⁸), s a „történettudomány” eseményeit is gyakran Sztálin orákulumszerű kinyilatkoztatásai és azok értelmezései jelentették, azonban számos orosz történész még a régi rendszerben (és európai vagy európai rangú intézményekben) kapta képzettségét. Elég csak Platonov, Tarlé és Manfred¹²⁹, vagy akár Kozminszkij¹³⁰ tevékenységére gondolnunk, akik részben európai történeti témákkal foglalkoztak, részben azokat modern eszme- és művelődéstörténeti aspektusokkal gazdagították.

De szintén felidézhetjük Grekov és Szkazkin parasztságtörténeti kutatásait¹³¹, amelyek a szovjet történetírás társadalomtörténeti, szociologisztikus jellegét erősítették, s már magában a parasztságtörténet is botránykönek számíthatott, hiszen így a parasztságot a munkásosztálytól eltérő érdekekkel rendelkező társadalmi réteggént tételezhették.¹³²

Lehet utalni azután az orosz ókortudományra és régészetre is, amelynek szintén gazdag hagyományai voltak még a cári időkben is, s ekkor Maskin, Utcenko, Djakonov¹³³ vagy a bizantinológusok (Kazsdan-Litavrin, Igor Sevcsenko)¹³⁴ voltak a leginkább nevezetes képviselői. Különösen is ki lehet emelni Maskinnak az Augustus principatusáról belső emigrációban, Taskentben írott művét, amely a császári autoritást a császár törvényalkotó, törvényhozó, a belső társadalmi békét és rendet alkotó „auctor” jellegéből vezette le.¹³⁵

Meg lehet említeni mindezekben felül az orosz történetelméleti, történetfilozófiai és történelemszociológiai gondolkodást is, amelynek jelentős reprezentánsai Kon, Aszmusz¹³⁶, a már említett Kozminszkij, Barg¹³⁷ és mások. Ők részint társadalomtörténeti kérdéseket feszegettek s először vetették fel Kelet-Európában az ún. „torlódott társadalm szerkezet” tézisé¹³⁸, de igen kiterjedt vitákat folytattak az ősközösségről vagy az ún. „ázsiai termelési” mód problémáiról is. A nevezett teoretikusok pedig a történelemfilozófián kívül erőfeszítéseket tettek például a történelem és szociológia, valamint a történelem és pszichológia kapcsolatának vizsgálatára is.¹³⁹

Szólni kell azután a politikatörténetről is, ahol inkább a hetvenes–nyolcvanas években bukkannak fel olyan történészek, mint például J. Afanaszjev, Ejdelmann és R. Medvegyev¹⁴⁰, akik azután a gorbacsovi reformok tevékeny előkészítői és támogatói voltak. Különösen is ki lehet említeni R. Medvegyevnek a Hruscsovról írott életrajzát¹⁴¹, aki Hruscsovt mint a szocializmus reformerét mutatta be, egyidejűleg sugallva a szocializmus reformjának, a demokratizálódásnak a szükségességét is.¹⁴²

Végül megemlíteném, hogy – különösen a Szovjetunió összeomlása után – megjelent az ún. posztmodern néhány eleme is az immár orosz történetírásban. Ez itt is egyfajta

antropológiai fordulatot kívánt megvalósítani, ami részint a történetírás depolitizálódását szolgálta, s megjelent a múlt mikrotörténeti, gender vagy ironikus hangvételű olvasata is. Különösen a balti államok járnak élen ebben a tekintetben, de mindezen törekvéseknek Oroszországban külön folyóirataik is vannak, *Odyssea* és *Kazusz*¹⁴³ néven, s nem feledkezhetünk meg a nagy elődökről, Bahtyinról¹⁴⁴ vagy Gurevicsről sem. Hiszen ők már a szovjet- és osztályharcos időkben is a mindennapi életről, időérzékelésről, rítusokról, ünnepekről és mentalitásról írtak.¹⁴⁵

Új jelenségnek tekinthető Oroszországban és az utódállamokban a saját nemzeti történeti tradíciók (és történetírás) újrafelfedezése, az akár az őstörténetig is visszanyúló „etnikai reneszánsz”, szerencsés esetekben ez ugyanakkor nem holmi extrém politikai ideológiai folytonosság, identitás megkonstruálására, hanem éppen annak leleplezésére szolgál.¹⁴⁶

Befejezőként meg kell említeni néhány jelenséget az orosz történetírással kapcsolatban az 1990-es évek utáni időszakból is. Az egyik legfontosabb ezek közül itt is az ún. *reprofesszionalizálódás*, ami Kelet-Európa egyéb országaihoz hasonlóan, részben már az 1980-as évek második felében megindult, s nemcsak a szakszerű és módszeres forráskiadás és forráskritika újbóli megindulását vagy megerősödését jelentette, hanem számos esetben az addig titkos és elzárt anyaghoz (pl. KGB-iratok, pártkongresszusok jegyzőkönyvei stb.) való hozzáférést is. Fontos elem még a már említett történeti antropológiai fordulat több elemének adaptálása, az elméleti kérdések, a mindennapok története, a gender, a történelem és film viszonyának (egyáltalán ábrázolhatóságának) firtatása, itt is nyugat-európai példák alapján.¹⁴⁷ Itt is érvényes ugyanakkor a politikai történet többé-kevésbé változatlan regnálása, ami részben együttjár a nemzeti retorika, azaz az orosz nemzeti múlt, az orosz nemzeti nagyság (pl. a nagy cárok, modjuk II. Miklós) újbóli felfedezésében, a nyugati szemlélet és gondolkodásmód, általában a Nyugat bírálatával (Szolzenyicin, Radzinszkij¹⁴⁸), illetve a birodalmi/nagyhatalmi álmok felmelegítésével, ami persze a teljes sztálini rendszer értékelésére is kihat.¹⁴⁹

JEGYZETEK

- 1 Részlet egy historiográfiai összefoglalásból.
- 2 A kelet-európai történetíráshoz vö. Histoire et historiens depuis cinquante ans. I-II. (Méthodes, organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926.) Librairie Félix Alcan, Paris, 1927. The New History. (Trends in Historical Research and Writing Since World War II.) Edited by Walter Laqueur & George L. Mosse. Harper Torch books. Harper&Row, Publishers, New York and Evanston, 1967. Benne: Frantisek Ryszka: Poland: some recent revaluations. 103–119. o. Karel Bartosek: Chechoslovakia: the state of historiography. 137–149. o. Dimitrije Djordjevic: Yugoslavia: work in progress. 253–265. o. Pompiliu Teodor: Die Entwicklung des historischen Denkens in der rumänischen Geschichtsschreibung. Cluj, 1972. Horst Glassl: Die slowakische Geschichtswissenschaft nach 1945. Wiesbaden, 1970.

Niederhauser Emil: A kelet-európai történetírás útja a mítosztól a tudományosságig. Világosság, 1983. 8–9.

Denis Deletant and Harry Hanak(eds.): Historians as Nation-Builders: Central and South Eastern Europe. London, 1988.

Piotr Stefan Wandycz: Historiography of the Countries of Eastern Europe: Poland. American Historical Review 97(1992), 1011–1025. o.

Czechoslovakia. By Jiri Koralka. Uo. 1026–1040. o.

Roumania. By Keith Hitchins. Uo. 1064–1083. o.

Yugoslavia. By Ivo Banac. Uo. 1084–1104. o.

Bulgaria. By Maria Todorova. Uo. 1105–1117. o.

Hungary. By Istvan Deák. Uo. 1041–1063. o.

Niederhauser Emil: A történetírás története Kelet-Európában. História. MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 1995.

Frederich Kellog: A history of Roumanian historical writing. Charles Schlacks Jr., Publisher Bakersfield, California, 1990.

Lucian Boia: Történelem és mítosz a román köztudatban. Kritérion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 1997.

A lengyel történetíráshoz Norman Davies: Lengyelország története. Osiris Kiadó, 2006. Millennium. (Ezer év történelme című fejezet) 21–40. o.

Frank Hadler: Drachen und Drachentöter. Das Problem der nationalgeschichtlicher Fixierung in den Historiographien Ostmitteleuropas nach dem Zweiten Weltkrieg. In: Christoph Conrad und Sebastian Conrad (Hg.): Die Nation schreiben. (Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich). Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen 2002. 137–164. o.

Past in the Making. (Historical Revisionism in Central Europe after 1989.) Edited by Michal Kopecek. Central European University Press, Budapest – New York, 2008.

Narratives Unbound. (Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe). (Edited by Sorin Antohi, Balázs Trencsényi and Péter Apor. Central European University Press, Budapest New York, 2007.

Monika Baár: Historians and Nationalism. (East-Central Europe in the Nineteenth Century.) Oxford University Press, Oxford New York, 2010.

Nation and History. (Polish Historians from the Enlightenment to the Second World War.) Edited by Peter Brock, John D. Stanley, and Piotr J. Wróbel. University of Toronto Press, Toronto Buffalo London, 2006.

Klio Ohne Fesseln? (Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus) Herausgegeben von Alojz Ivanisevic, Andreas Kappeler, Walter Lukan und Arnold Suppan. Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften. Wien, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, 2002.

Atlas of European Historiography. (The Making of a Profession.) Edited by Ilaria Porciani and Lutz Raphael. Palgrave Macmillan, New York, 2010.

Bogdan Murgescu: Romania. Uo. 98–101. o.

Jerzy Centkowski and Leszek Zygnier: Poland. Uo. 156–159. o.

Pavel Kolar: Czech Republic. Uo. 148–152. o.

Dobrinka Parusheva: Bulgaria. Uo. 95–97. o.

(Mindegyikben többé-kevésbé bőséges irodalom is.) Fontos munka még az 1980-as és 90-es évekhez Antoine Mares (ed.): Histoire et pouvoir en Europe médiane. L'Harmattan, Paris, 1996. (Sous la direction d' Antoine Mares Centre d'étude médiane [INALCO])

Benne A. Zub: Horizon clos - L'historiographie roumaine des années 80. 105–116. o.

Andrei Pippidi: Une histoire en reconstruction. La culture historique roumaine de 1989 à 1992. 239–262. o.

Pavol Petruf: L'historiographie slovaque des années 80. 81–103. o.

Pavol Petruf: L'historiographie slovaque dans les années 1990-1992. 211–228. o.

Vladislav Marjanovic: L'historiographie contemporaine serbe des années 80: de la démystification idéologique à la mystification nationaliste. 139–170. o.

Uó: L'histoire politisée. L'historiographie serbe depuis 1989. 283–308. o.

Ivan Ilcev: La science historique bulgare au cours des années 70 et 80. 171–187. o.

Drago Roksandic: L'historiographie croate apres 1989. 273–281. o.

Tomasz Schramm: L'historiographie polonaise 1976-1989. 29–43. o.

Uó: L'historiographie polonaise de 1989 à 1994. 191–202. o.

Az itt megjelölt irodalomhoz még az alábbi megjegyzést tennem: a korábbi fejezetekben már tárgyalt összefoglaló irodalomban alapvetően alig esik szó a közép- és kelet-európai történetírásról, jöllehet – amint ez a fentiekből és a továbbiakból is látható – ennek ma már meglehetősen bőséges irodalma van, mégha főként nemzeti leosztásban vagy biografikus formában is. Ernst Breisach nagyívű összefoglalásában (Ernst Breisach: Historiográfia. Osiris, Budapest, 2004) pl. pusztán Cosmasra és Callimachos-ra utal a középkori történetírásban, illetve a huszadik században Pokrovszkij nevét említi a szovjet történetírással kapcsolatban. Mirjana Gross csak a szovjet történetírásnak szán egy rövid fejezetet. Ugyanakkor magyar nyelven rendelkezünk egy igen terjedelmes összefoglalóval (vö. Niederhauser: A történetírás története Kelet-Európában. i. m.), amely roppant részletesen mutatja be az egyes nemzeti történetírásokat, a kezdetektől 1945-ig, az orosz esetében 1917-ig. Niederhauser műve ugyanakkor tipikus példája az irodalomban (hamisan) „pozitivistá”-nak nevezett felfogásnak, igen sokat tudhatunk meg belőle az egyes történészek életútjáról, iskoláiról, a műveikről (legtöbbször azonban csak címszerű felsorolással), alkalmanként az intézményekről, az egyes segéd- és rész tudományok fejlődéséről, stb. Viszont értelmezés kevés van a könyvben, s nemigen lehet mit kezdeni az olyan fogalmakkal, mint „fejlett történetírás 1918 előtt” és „fejlett történetírás 1918 után”. (Mitől fejlett?) Ráadásul – címétől eltérően, amely a teljes kelet-európai történetírás bemutatását ígéri – amint erről már szó volt, a folyamatokat csak 1945-ig (az orosznál 1918-ig) elemzi, s éppen az egyik legkényesebb kérdés, az 1945 utáni, illetve a marxista történetírás kérdéseinek bemutatása elől tér ki.

Az alábbi összefoglalás a két szélső álláspont, tehát a meg sem említés, illetve a túlzott terjenyesség közötti paramétereknek kívánja bemutatni

- röviden a közép- és kelet-európai történetírás történetét, szinte napjainkig bezárólag, elsősorban arra összpontosítva, hogy a főként Nyugat-Európában megfigyelt folyamatok, paradigmák, miként jelentkeztek ebben a térségben. Nem ennek a tanulmánynak a feladata ebből következően, hogy kitérjen egyáltalán a Közép- és Kelet-Európa fogalom tartalmával összefüggő számos probléma részletezésére. Viszont rövid összefoglalást adok az osztrák történetírás történetéről, amely persze beletartozhat Közép-Európa fogalmába (sőt ezt részben ott koncipiálták), másrészt viszonylag jó összevetési alapot nyújt az egyéb térségbeli historiográfiák mibenlétének értékeléséhez.
- 3 Vö. pl. Berkes Tamás: *A cseh eszmetörténet antinómiái*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003. (Különösen A cseh felvilágosodás című fejezet 93–177. o.)
  - 4 Vö. Joan S. Kurnowicz: *Romantic Nationalism and Liberalism: Joachim Lelewel and the Polish National Idea*. East European Monographs, Boulder. Columbia University Press, New York, 1981.
  - 5 Vö. pl. Niederhauser: i. m. 203–204. o. Természetesen még számos történetíró megemlíthető itt, a románból például Ureche, Miron Costin, D. Cantemir, Cantacuzino stb. Egyebekben pedig a szlovák Papánek, a bolgár Pajiszij, és Hilendarszkij és mások. Vö. Kutassátok az írásokat. (Román krónikairók munkáiból.) Válogatta, előszóval és jegyzetekkel ellátta: Pompiliu Teodor. Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár-Napoca, 1983. Perényi József: *Hilendarszkij, az első bolgár történetíró*. (XVIII. sz.) Századok, 107. évf, 1973. 427–434. o.
  - 6 Itt a román kontinuitás-elméletek megfogalmazásában alapvető a híres „erdélyi triász”, Petru Maior, G. Sincai, S. Micu Klein szerepe. Vö. erről Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első évszázada*. Bp., 1946. Illetve pl. Elemér Illyés: *Ethnic Continuity in the Carpatho-Danubian Area*. East European Monographs, Boulder. Columbia University Press, New York, 1988. Valamint Miskolczy Ambrus: *Az erdélyi triász Pest-Budán*. História, 2000/4. sz. 22–23. o.
  - 7 Vö. ehhez pl. Niederhauser Emil: *Nemzetek születése Kelet-Európában*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1976.
  - 8 Vö. Frantisek Palacky: *A huszitizmus története*. (Fejzetek a cseh nemzet történetéből.) Európa Könyvkiadó, Budapest 1984. Róla még Jan Havránek: *Nemzeti és birodalmi eszmények vonzásában*. (Frantisek Palacky – a politikus és kora.) In. *Csehország a Habsburg Monarchiában 1618–1918 (Esszék a cseh történelemről)*. Szerkesztette, fordította, az előszót és a jegyzeteket írta: Szarka László. Gondolat. Budapest, 1989. 103–131. o.
- Valamint pl. Joseph Frederick Zacek: *Palacky (The Historian as Scholar and Nationalist.) Mouton, The Hague. Paris, 1970. Illetve Baár Mónika: i. m.*
- 9 Vö. még mindehhez Szabó István: *Ukrajna. Magyar Szemle, 1939. március. 262–270.*
  - 10 Vö. mindehhez pl. még Rátz Kálmán: *A pánszlávismus története*. Budapest, 2000. (Eredetileg, 1941.)
  - 11 Vö. erre pl. Baár Mónika: i. m.
- Valamint pl. Virgil Krapauskas: *Nationalism and Historiography: The Case of Nineteenth-Century Lithuanian Historism*. East European Monographs, Boulder. Distributed by Columbian University Press, New York, 2000.
- 12 A román történetírásban ebben a vonatkozásban pl. Balcescu, később Xenopol, Onciul, Hasdeu, Bogdan, Papiu Ilarian emelhetők ki. Vö. pl. Balcescu Miklós válogatott írásai. (Szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta I. Tóth Zoltán.) Hungária Könyvkiadó, Budapest, 1950. Valamint Niederhauser: i. m. passim és persze Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kritérium Könyvkiadó, Kolozsvár, 1999. A román történetírás és történeti gondolkodás számos kérdéséről legújabbban vö. *Key Concepts of Romanian History*. (Edited by Victor Neumann and Armin Heinen.) Central European University Press, Budapest-New York, 2013.
  - 13 A 19. századi, illetve részben a két világháború közötti kelet-európai történetírásokhoz vö. még Roumanie. Par N. Iorga. In. *Histoire et historiens*. 320–340. o. Russie. Par N. Kareev. Uo. 341–370. o. Bulgarie. Par Gaston Cahen. Uo. 72–85. o. Pologne. Par Marcel Handelsman. Uo. 287–303. o. Yougoslavie. Par É. Haumont. Uo. 455–468. o. Valamint pl. Niederhauser Emil: *A történetírás és a nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. (Előadások a Történettudományi Intézetben). Budapest, 1987. Giacomo Brucciani: *The 'Nation' during the First Bulgarian Risorgimento: A Discussion of Paisij Hilendarski and Spiridon Palauzov*. In: *Public Power in Europe*. (Studies in Historical Transformations.) Edited by James S. Amelang and Siegfried Beer. Pisa University Press, 2006. 69–87. o. Zoltán Györe: *Serbian Historiography and the Modern State*. Uo. 89–108. o. A román történetíráshoz Radu Marza: *The History of Romanian Slavic Studies*. (From the Beginnings until the First World War) Romanian Academy (Center for Transylvanian Studies), Cluj-Napoca, 2008. Valamint a korábbi/korabeli magyar irodalomból Hunfalvy Pál: *Hogyan csinálódik némely história*. (Pillantások a rumun történetírásra.) Budapest, 1885. A lengyel és a cseh fejlődéshez Maciej Janowski:

- Mirrors for the Nation: Imagining the National Past among the Poles and Czechs in the Nineteenth and Twentieth Centuries. In: *The Contested Nation. (Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories.)* Edited by Stefan Berger and Chris Lorenz. Palgrave, Macmillan, London, 2008, 442–462. o.
- 14 Vö. a korábbiak.
- 15 Vö. erre példaul Niederhauser i. m. 386. o. és passim. Niederhauser itt a román Xenopol műveire utal elsősorban.
- 16 Vö. Barbara Jelavich: Mihail Kogalniceanu. *Historian as Foreign Minister, 1876–8.* In: *Historians as Nation-Builders.* 87–105. o.
- 17 Vö. ehhez pl. N. Davis idézett tanulmánya. Valamint Niederhauser: i. m. 47–56. és passim. Illetve Andrzej Feliks Grabski: *The Warsaw School of History.* *Acta Poloniae Historica.* 1972. Marian Henryk Serejski: „L'école historique de Cracovie” et l'historiographie européenne. *Acta Poloniae Historica* 1972.
- Valamint pl. Maciej Janowski: *Three Historians.* Central European University, History Department Yearbook, Budapest, 2001–2002. 199–232. o.
- 18 Természetesen még számos más nemzetépítő történetíró megemlíthető a térségből, így pl. a szlovák Bottó, Sasinek, a román Xenopol, Densusianu (ő persze nyelvész volt), a horvát Katancic, a cseh Goll, a lengyel Smolenski, a szerb Ruvarac és mások. Vö. ehhez pl. Niederhauser Emil: *A történetírás és a nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában.* i. m. Valamint Paul A. Hiemstra: *Alexandru D. Xenopol and the Development of Romanian Historiography.* Garland Publishing, Inc. New York and London, 1987.
- Nation and History. (Polish Historians from the Enlightenment to the Second World War.)* i. m.
- 19 Vö. Niederhauser Emil: *Négy arckép. Történelmi Szemle* 1980/4. 577–590. o.
- Valamint Trencsényi Balázs: *A történelem rémülete. Eszmetörténeti vázlat a két világháború közötti kelet-európai nemzetkarakterológiai vitákról.* In: *Uő: A politika nyelvei. (Eszmetörténeti tanulmányok)* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely. Budapest, 2007. 302–336. o.
- Legújabb Trencsényi Balázs: *A nép lelke. (nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.)* Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely. 2011.
- 20 Magyarul tőle vö. Daniel Rapant: *A szlovákok a történelemben.* In: Rudolf Chmel (szerk.): *A szlovák kérdés a XX. században,* Kalligram, Pozsony, 1996.
- Daniel Rapant: *Magyarosítás, Trianon, revízió és demokrácia.* Uo.
- Daniel Rapant: *Slovenské povstanie v roku 1848–49,* Matica Slovenská, Turócszentmárton, 1937.
- Vö. mindezekhez pl. Szarka László (Gabriel Viktor álnéven): *1848–49 legendája a szlovák történetírásban,* Kalligram, Pozsony, 1999.
- Szarka László: *A történeti Magyarország a szlovák történetírásban,* Világtörténet, 1992/ösz-tél, 8–23. *A szlovák és a cseh történetírás kedvenc tétele* ekkor pl. a cseh-szlovákizmus, amely azt jelentette, hogy a cseh és a szlovák nép/nemzet története mindig is összefonódott, közös volt és etnikailag sincs különbség a kettő között, tehát a versailles-i békeszerződés tulajdonképpen ezt az öröktől fogva való összetartozást szentesítette. A szlovák történetírás ezenkívül előszeretettel hangoztatta, hogy a szlovákok által lakott területek mindig is a korábbi, „történelmi Magyarország” legfejlettebb, leginkább városiasodott, leginkább polgáriassult részei voltak. Mindezekhez társult alkalmanként mondjuk a nyitrai fejedelemség tézise is, miszerint a szlovákság már a magyarok megjelenése előtt is önálló államalakulattal rendelkezett, sőt Csák Máté területiális uralmát is az önálló szlovák államiség előzményeként értelmezték. Vö. ehhez pl. Jozef Škultéty: *A volt Felső-Magyarországról,* Matica Slovenská, Turócszentmárton, 1929.
- Magyar részről Iványi Béla: *Felső-Magyarországról,* Városi Ny., Szeged, 1930.
- Illetve korábban. Iványi Béla: *Pro Hungaria Superiore,* Debrecen, 1919.
- 21 Vö. Trencsényi Balázs: *A nép lelke.* i. m.
- 22 Ua. A két világháború közötti történetírás intézményeihez a térségben vö. pl. Bianca Valota: *Institutionalisierungsvorläufe der rumänischen Geschichtswissenschaft bis zum Zweiten Weltkrieg.* In: *Matthias Middel/Gabriele Lingelbach/Frank Hadler: Historische Institute im internationalen Vergleich.* Akademische Verlaganstalt, Leipzig, 2001. 149–171. o.
- Jan Havránek: *Institutionen der tschechischen Geschichtswissenschaft bis zum Zweiten Weltkrieg.* Uo. 173–184. o.
- 23 Iorgáról irodalom vö. Niederhauser Emil: *A történetírás története Kelet-Európában.* 396–401. o. és passim.
- Valamint Maurice Pearton: *Nicolae Iorga as Historian and Politician.* In: Denis Deletant and Harry Hanak (eds.): *Historians as Nation-Builders.* 157–173. o.
- Pompiliu Teodor: *N. Iorga et l'histoire de Transylvanie.* *Revue de Transylvanie.* 1991. Nr. 1. Decembre. 18–30. o.
- N. Iorga – l'homme et l'oeuvre. Réd. D.M. Pippidi. Bucuresti, 1972.
- Nicholas M. Nagy Talavera: *Nicolae Iorga. (A biography.)* The Center for Romanian Studies. Iasi–Oxford–Portland, 1998.
- Magyarul Lipcsey Ildikó: *Nicolae Iorga és az erdélyi magyarok.* Possum, Budapest, 1998.
- Illetve Miskolczy Ambrus: *Eszmék és téveszmék. (Kritikai esszék a román múlt és jelen*

- vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről.) Bereményi Könyvkiadó, ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, Budapest, 1994.
- 24 A második világháború előtti román eszmetörténethez vö. még pl. Pászka Imre (vál.): Román eszmetörténet 1866–1945. Önismeret és modernizáció a román gondolkodásban. Aetas–Századvég, 1994. Természetesen a román történetírásnak még számos képviselője megemlíthető itt, a régész Parvan-tól, Lupasig, Panaitescuig, Giurescuig és Oteteaig. Vö. L. Boia: i. m., illetve pl. Omagiu lui Ioan Lupas. (La implinirea de 60 ani august 1940.) Bucuresti, 1943.
- 25 Vö. előző jegyzet.
- 26 Vö. ehhez még Piotr Wandycz: East European History and its Meaning the Halecki-Bidlo-Handelsman Debate. In Király Béla Emlékkönyv. Háború és társadalom. War and Society. Guerre et Societe. Krieg und Gesellschaft. Szerkesztők Jónás Pál, Peter Pastor, Tóth Pál Péter. Budapest, 1992. 308–321. o. Valamint magyarul pl. Oscar Halecki: A nyugati civilizáció peremén. Osiris–Századvég–2000. Bp., 1995. Halecki, Oscar: Európa millenniuma. Századvég Kiadó, Budapest, 1993. Gery Klára: Oscar Halecki gondolatai az európai társadalomfejlődésről. Grotius, 2008. <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=KLVIP0>
A lengyel történetírás ekkori kiemelkedő képviselője még a gazdaságtörténész I. Ruttkowski. Kiemelhető még Bujak, Kot, Brückner, Konopczynski tevékenysége is. Vö. Nation and History. (Polish Historians from the Enlightenment to the Second World War.) i. m. Valamint pl. Ian Ruttkowski: Histoire économique de la Pologne avant les partages. (Insitut d’Études Slaves de l’Université de Paris, Bibliotheque Polonaise’.) Paris, 1927. Illetve Niederhauser: i. m. 102–103. o.
- 27 Hasonló gondolatok fogalmazódnak meg a román történetírásban is. Az említett Panaitescu, Giurescu, Bratianu (a román történetírás „új iskolája” a két világháború közötti időszakban) Iorga-ellenes fellépése ebből a szempontból is értelmezhető. Nem beszélve Zeletin, Lovinescu, Dobrogeanu Gherea vagy a szociológus D. Gusti és Stahl ilyen irányú tevékenységéről, gondolatairól.
Vö. mindezekhez pl. E. Lovinescu: A modern román civilizáció története. Palamart Kiadó (h. n.), 2002. Roumania. By Keith Hitchins. American Historical Review 97(1992). i. m. Lucian Boia: Történelem és mítosz a román köztudatban. i. m.
- 28 Vö. Pászka Imre (vál.): Román eszmetörténet 1866–1945. Boia: i. m., K. Hitchins: i. m.
- 29 Vö. Mircea Eliade: Az örök visszatérés mítosza. Avagy mindenség és történelem. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998. Eliadéről magyarul vö. pl. Miskolczy Ambrus: Mircea Eliade és a huszadik századi mítoszok. BUKSZ, 1996. tavasz. 32–37. o.
Uő: Twentieth Century Myths and Mircea Eliade. Budapest Review of Books, 1996. Spring. 18–23. o.
Emile M. Cioran: A bomlás kézikönyve. Atlantisz, Budapest, 1999.
Vö. legújabban Trencsényi Balázs: A nép lelke. Uo. bőséges irodalom is.
- 30 A két világháború közötti román történetíráshoz vö. még Makkai László: A román történetírás új iskolája. Századok, 1938. (72). 60–65. o. Elekes Lajos: A román történetírás válsága. Századok, 1940. (74) 30–83. o.
A háború után jelentős szerepet játszott pl. M. Roller, A. Otetea, D. Prodan vagy Dacovicu is. Vö. Boia: i. m., illetve pl. Andrei Otetea: A reneszansz és a reformáció. (Európa nagy korszakai.) Gondolat, Budapest, 1974. Valamint D. Prodan: Supplex Libellus Valachorum. Böhlau Verlag, Köln Wien, 1982.
- 31 Vö. G. Eley: Marxist Historiography. In. S. Berger, H. Feldner and K. Passmore (eds.): Writing History. Theory and Practice. London, Arnold, 2003. 63–82. o.
- 32 Természetesen ennek a marxista-kommunista történetírásnak még számos jellemzője és összetevője van a felsoroltakon kívül, így az újkori és főleg a párttörténet előtérbe kerülése, az intézményrendszer (levéltárak, kutatóintézetek stb.) államosítása, és ezzel a szabad, kritikai gondolkodás felszámolása, a módszeres forráskritika és a segédtudományok háttérbe szorulása, a klasszikus nyelvek (latin, görög) elhanyagolása, a rokontudományok elsorvasztása, a szláv (főként orosz) kultúrával való kapcsolat, alkalmanként és egyenesen a szláv kultúra fölényének túlzott hangsúlyozása, és hát – nem ritkán – a történelem tényeinek par excellence meghamisítása, elhallgatása. Mindezek következtében a térség országaiban, főleg az 1970-es évektől kezdve, a történettudomány *reprofesszionalizálására* volt szükség, ami Közép- és Kelet-Európa államai történetírásának egyenesen „differentia specifica”-ja ebben az időszakban a Nyugat-Európában nagy léptekkel tért nyерő társadalomtörténeti megközelítésmódokhoz képest (s ami a 19. századi paradigmához való visszatérés szükségszerűségét jelenti). Vö. mindeerre az Atlas of European Historiography említett tanulmányai.
Ennek a kommunista, nemritkán amatőr történettudománynak számos hírhedt, ma már joggal feledésbe merült képviselője volt, a részben már említett román Mihail Rollertől és Cherestiesiutól Daicovicu-ig, Pascuig és másokig. Vö. Lucian Boia: Történelem és mítosz a román köztudatban. i. m.
Fontos műfaj viszont az emlékirat-irodalom, amelyből kiemelkedik pl. Kazimierz Moczarski:

- Beszélgetések a hóherral. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1981.
- Mindenekelőtt persze a kommunista martirologia az egyik fő szüzsé itt (ami a maga helyén ugyanakkor szintén tiszteletre méltó lehet). Vö. Gusta Fucikova: Hat év a pokol tornácán. (Emlékezés Julius Fucikra.) Kossuth Könyvkiadó, 1972. Illetve Julius Fucik: Riport az akasztófa tövéből. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- 33 Vö. pl. Witold Kula: A feudális rendszer gazdasági elmélete. Gondolat, Budapest, 1985.
- J. Ciepelewski: A Szovjetunió gazdaságtörténete. Kossuth Könyvkiadó, 1977.
- Topolskihoz vö. Jerzy Topolski. In. Ewa Domanska: Encounters. (Philosophy of History after Postmodernism.) University Press of Virginia. Charlottesville and London, 1998. 114–137. o. (Uo. Topolski legfontosabb művei is.) Domanskához uo. Ewa Domanska. 257–267. o.
- A lengyelekhez vö. még The Broken Mirror. (A Collection of Writings from Contemporary Poland.) Edited by Pawel Mayewski under the auspices of the East Europe Institute. Random House New York, 1958.
- Adam Broke: The Meaning and Uses of Polish History. East European Monographs, Boulder. Columbia University Press, New York. 1987. Ebben a munkájában a szerző azt emeli ki, hogy a lengyel történetírásban és történeti gondolkodásban idealizmus és realizmus harca figyelhető meg, még a második világháború után is. Ebben az idealisták az egész lengyel újkortörténelmet egyfajta függetlenségi harcra, felkelések sorozatának értelmezik, amelynek fő állomásai 1794, 1830, 1863, 1944, 1956 és természetesen 1981. Ehhez képest a „realisták”, akik a pozitivist szociológia tudományfelfogásához állnak közel, inkább a kompromisszumokra, a hatalommal való kiegyezésre, a békés építőmunkára összpontosítanak. Ő magát inkább az utóbbiakhoz sorolja. Mindez hasonlít a magyar történetírás kuruc–labanc ellentétéhez.
- Kloczowskihoz vö. Bemutatjuk J. Kloczowski lengyel történezt. Aetas, 1994/1. 158. o.
- A háború utáni intézménytörténethez vö. Frank Hadler: Geschichtsinstitute an ostmitteleuropäischen Wissenschaften. Budapest, Prag und Warschau im Vergleich. In. Matthias Middel/Gabriele Lingelbach/Frank Hadler: Historische Institute im internationalen Vergleich. 285–309. o.
- 34 NDK-hoz vö. Georg G. Iggers: New Directions in Historical Studies in the German Democratic Republic. History and Theory. Vol. XVIII. 1989. number 1. 59–78. o.
- 35 Vö. pl. Jiri Koralka: A világpolitika színpadán. (Egy „állam nélküli nemzet” a nemzetközi kapcsolatokban 1900 és 1918 között) Csehország a Habsburg Monarchiában 1618–1918 (Esszék a cseh történelemlről.) i. m. 156–195. o.
- Miroslav Hroch: Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analyses of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. trans. Ben Fawkes. Cambridge: University Press, 1985.
- A cseh történeti gondolkodás, történetfilozófia európai szemszögből is jelentős képviselője Jan Patocka. Tőle magyarul vö. *Mi a cseh?* Esszék és tanulmányok (Kalligram, 1996), *A jelenkor értelme: kilenc fejezet egyetemes és cseh problémákról* (Kalligram, 1999), *Európa és az Európa utáni kor* (Kalligram, 2001). Patocka gondolataiból ki lehet emelni pl. a nagycseh és kiscseh ellentétről alkotott felfogását, amelyben az előző a pozitív, a cseh nemzeti gondolatot az európaival egyesíteni kívánó irányzat. Fontos még gondolkodásának általában historikus beállítottsága, azaz nézeteit történeti keretekbe ágyazva fejti ki, a történeti látószöveget nagyon fontosnak tartja, s az európai történelem is ott kezdődik szerinte (ez egyfajta szellemtörténeti attitűd), amikor a görög gondolkodás rákérdezi a történelem értelmének, céljának alapvető kérdésére.
- A szlovák történetírás jelentős reprezentánsa A. Spiesz, aki lényegileg tagadta a második jobbágyság téziséét. Vö. például Anton Spiesz: Die neuzeitliche Agrarentwicklung in der Tschechoslowakei: Gutsherrschaft oder Wirtschaftsherrschaft? Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 32. 1969. 222–237. o.
- Uő: Czechoslovakia's Place in the Agrarian Development of Middle and East Europe of Modern Times. Studia Historica Slovaca VI. Bratislava 1969. 7–62. o.
- 36 Vö. pl. Lubomir Lipták: Száz évnél hosszabb évszázad – a történelemlről és a történetírásról, Kalligram, Pozsony, 2000.
- 37 Hogy a térség történetírásának sok vonatkozásban a politikai történetírás az alapja, azt bizonyítja a román történetírás esete is. Itt külön kérdés persze a Ceaușescu ideje alatti nemzeti-kommunista fordulat (ami önmagában is politikátörténet-centrikusságot involvál), ahol különösen megerősödik a dákoromán kontinuitás tézise, Burebista kultusza stb. Különösen áttetszővé válik ez a magyar történészekkel való vitában, ahol – az őstörténet mellett – változatlanul pl. az 1437-es parasztfelkelés kizárólag román megmozdulásként való minősítése, Hunyadi János és Mátyás román mivolta, Erdély államiságának nem magyar jellege, Vitéz Mihály, a Horia és Kloska-féle felkelés idealizálása, Varga Katalin nemzeti hőssé való emelése, Avram Iancu dicsőítése, a két világháború közötti magyar kisebbség problémáinak eltüntetése, a második világháború alatti magyar atrocitások egyoldalú bemutatása, stb. mind-mind politikai eseménytörténeti kérdések alapvetően, ráadásul egyoldalú nemzeti elfogultsággal fűszerezve. Mindennek egyik kulminációs pontja az

- 1980-as években a 3 kötetes Erdély történetéről folytatott vita a magyar történészekkel.
- Vö. mindezekhez Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. i. m.
- Elemér Illyés: *Ethnic Continuity in the Carpatho-Danubian Area*. i. m.
- Valamint *Historians and the History of Transylvania*. Edited by László Péter. East European Monographs, Boulder. Distributed by Columbia University Press, New York. 1992. és pl. mondjuk a magyarul is megjelent Varga Katalin „irodalomból” Vlaicu Barna: Varga Katalin regénye. (II. kiadás) Albatrosz Könyvkiadó, Bukarest, 1977. (Utóbbi persze nem szaktörténeti munka, de jellemző a „korszellem”-re.)
- 38 Vö. pl. Neagu Djuvara: *A románok rövid története*. Koinónia, Kolozsvár, 2010. Az említett szerzőkhöz vö. Hans-Christian Maner: *The Notion of Europe from the Perspective of Romanian Historical Studies*. In: *The Key Concepts of Romanian History*. 223–262. o.
- 39 A szerb és a horvát történetírásban ki lehet emelni még például Ivo Banac, Mirjana Gross és Ekmecic munkáit, akik alapvetően modernizáló, társadalomtörténeti törekvéseket képviselnek. Különösen jelentős ebben a vonatkozásban a horvát *Otium* című folyóirat, ahol a posztmodern történetírás, a történeti antropológia vagy a gender studies szempontjai is megjelennek.
- Vö. mindehhez pl. Drago Roksandic: *L’historiographie croate apres 1989*. i. m.
- Illetve Neven Budak: *Post-socialist Historiography in Croatia since 1990*. In: Ulf Brunnbauer (ed.): *(Re)Writing History—Historiography in Southeast Europe after Socialism*. LIT Verlag, Münster, 2004. 128–164. o.
- Valamint magyarul *A nők története Horvátországban. (Nőtörténelem és női művelődés.) Szerkesztette Andrea Feldman*. Balassi Kiadó, Budapest, 2008.
- 40 Vö. Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. című idézett műve. A román történetírás újabb irányzatairól.
- Trencsényi Balázs: *A megújulás esélyei. A román történetírás 1989 után*. (Constantin Iordachival). In: *Uő: A politika nyelvei. (Eszmetörténeti tanulmányok)* 337–373. o.
- Uő: *Lucian Boia és a román történeti mítoszok*. Uo. 374–394. o.
- Valamint pl. Miskolczi Ambrus: *Eszmék és téveszmék. (Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről.)* i. m.
- A korábbi ellenzéki mozgalmakban igen fontos szerepet játszott a történészek közül (a később említendő oroszok mellett) például A. Michnik vagy F. Tudjman is.
- 41 Vö. Jan T. Gross: *Szomszédok. (A jedwabnei zsidók kiirtása.) Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2004.* Illetve legújabbban Jan Tomasz Gross with Irena Grudzinska Gross: *Golden Harvest. (Events et the Periphery of the Holocaust.)* Oxford University Press, New York, 2012.
- Adam Zamojski: *1812. Napóleon végzetes oroszországi hadjárata*. Budapest, 2008.
- „Posztkolonális értelmiséginek tartom magam”. Beszélgetés Ewa Domanska lengyel történésszel. (Az interjút készítette Erős Vilmos.) *Aetas*, 2010/4. december. 151–160. o.
- Maria Todorova: *Imagining the Balkans*. Oxford University Press. New York, Oxford. 1997.
- Tzvetan Todorov: *A rossz emlékezet, a jó kísértése. Mérélen a XX. század. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005.*
- Egyéb kelet-közép-európai folyamatokról pl. Owen V. Johnson: *Begetting&Remembering. Creating a Slovak Collective Memory in the Post-Communist World*. In: *Past in the Making*. 129–143. o.
- Rafael Stobiecki: *Historians Facing Politics of History. The Case of Poland*. Uo. 179–196. o.
- Illetve a 2. jegyzetben említett művek.
- 42 Az osztrák történetíráshoz vö. K. von Otenthal: *Autriche*. In: *Histoire et historiens depuis cinquante ans*. I-II. 39–50. o.
- Alphons Lhotsky: *Österreichische Historiographie*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1962.
- Fritz Fellner: *Geschichtsschreibung und nationale Identität. Probleme und Leistungen der österreichischen Geschichtswissenschaft*. Böhlau, Wien-Köln-Weimar, 2002.
- Fritz Fellner und Doris A. Corradini: *Österreichische Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. (Ein biographisch-bibliographisches Lexikon.)* Böhlau Verlag, Wien, 2006.
- Erich Zöllner: *Probleme und Aufgaben der österreichischen Geschichtsforschung. (Ausgewählte Aufsätze.)* Herausgegeben von Heide Dienst und Gernot Heiss. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1984.
- Heiss Gernot: *Im “Reich der Unbegreiflichkeiten”. Historiker als Konstrukteure Österreichs, Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 1996/4, 455–478. o.
- Gudrun Exner: *Austria*. In: *Atlas of European Historiography*. 146–148. o. Uo. további irodalom is.
- Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs.* (Herausgegeben von Heimold Helczmanovszki.) Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1973.
- Karel Hruza (Hg.): *Österreichische Historiker 1900-1945*. I-II. Böhlau Verlag Wien-Köln-Weimar, 2008, 2012.
- Az osztrák eszmetörténet kérdéseiről általában vö. Nyíri Kristóf: *A Monarchia szellemi életéről. (Filozófiatörténeti tanulmányok.)* Gondolat, Budapest, 1980.

- Uő: Európa szélén. (Eszmetörténeti vázlatok.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- 43 Vö. Lhotsky: i. m.
Valamint Thomas Ebendorfer: Chronica regum Romanorum VI, VII, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, III.vol. (Innsbruck, 1890-1894), 38–222. o.
- 44 Anna Coreth: Österreichische Geschichtsschreibung in der Barockzeit 1620-1740. Wien, 1950.
- 45 A kameralisták mellett ki lehet említeni a kritikai történetírás erudita képviselőit is, pl. Pez-t, Kollár Ádámot, vagy Johannes Schwandner.
Vö. Hieronymus Pez: *Scriptores rerum Austriacarum veteres et genuini*, Leipzig, 1721-1725: *Rerum Austriacarum scriptores* Hrg. von A. Rauch. Wien, 1793-1794.
Kollárhoz pl. Szalay László: Kollár Ádám Ferenc mint jogtudós. In: Uő: Válogatott történeti tanulmányok. Szerkesztette: Soós István. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 145–157. o.
Schwandtner, Johannes Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini, partim primum ex tenebris eruti partim antehac quidem editi...* / Vindobonae, Kraus, 1746. I.
A kameralistákról (Sonnenfels, Justi) vö. Madarász Aladár: Kamerализmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. *Közgazdasági Szemle*, XLIX. évf., 2002. október, 838–857.
- 46 Vö. Gudrun Exner: Austria. i. m.
- 47 Ua., illetve vö. pl. *Fontes rerum Austriacarum*, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Historische Kommission Wien : K.K. Hof- und Staats-Druckerei. 1901.
- 48 Vö. Fellner: *Geschichtsschreibung und nationale Identität*.
- 49 Vö. Alphons Lhotsky: *Geschichte des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1854-1954*. Festgabe zur Hundert-Jahr-Feier des Instituts. Böhlau, Graz-Köln, 1954.
- 50 Vö. Heinrich Friedjung – ein österreichischer „Ahner der Oral History“. In: Fritz Fellner: *Geschichtsschreibung und nationale Identität*. i. m. 293–322. o.
- 51 Vö. HAMMER PURGSTALL *Geschichte des osmanischen Reiches*, Pest 1827-33, 10 Bände.
- 52 Vö. Alfonz Huber: *Ausztria története. I–III*. MTA Budapest, 1901.
Henrik Friedjung: *Harcz a német hegemoniáért (1859-1866)*. MTA Budapest, 1903.
Alfred Ritter von Arneth: *Geschichte Maria Theresia's*. Wien, 1879.
Anton Springer: *Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden 1809. I-II*. Leipzig, Verlag von S. Hirzel. 1865.
Franz Krones: *Österreichische Geschichte II. (Vom Tode Albrechts II. bis zum Tode des Kaisers Matthias (1439-1619))*. Berlin und Leipzig, 1915.
- 53 Vö. Walter Leitsch: *East Europeans Studying in Vienna.(1855-1918)*. In: Denis Deletant. 139–156.
Az osztrák kelet-európai kutatásoknak még számos kiváló képviselője említhető ebben az időszakból, pl. Miklositsch, Jagic, Gindely, Kopitar, Rösler stb.
Vö. mindezekhez pl. Radu Marza: *The History of Romanian Slavic Studies*.
- 54 Vö. Lhotsky: i. m. Illetve pl. G. P. Gooch: *History and Historians in the Nineteenth Century*. Beacon Press, Boston. 1913.
- 55 Vö. Joseph Alexander Helfert: *Über Nationalgeschichte und den gegenwaertigen Stand ihrer Pflege in Österreich*. Prag, 1853.
- 56 Vö. mindezekhez a korábban már említett Arneth monumentális műveit, pl. *Prinz Eugen von Savoyen (3 vols, 1864)*; *Geschichte der Maria Theresa (10 vols, 1863-1879)*; *Maria Theresa u. Marie Antoinette, ihr Briefwechsel (1866)*; *Marie Antoinette, Joseph II. and Leopold II., ihr Briefwechsel (1866)*.
- 57 Vö. Gottfried Koch: *Der Streit zwischen Sybel und Ficker und die Einschaeztung der mittelalterlichen Kaiserpolitik in der modernen Historiographie*. In: *Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft I*. 311–336.o.
- 58 Az első világháború alatti kérdésekre vö. Günther Ramhardtter *Geschichtswissenschaft und Patriotismus. (Österreichische Historiker im Weltkrieg 1914-1918)*. Verlag für Geschichte und Politik Wien, 1973.
- 59 Vö. K. von Otenthal: i. m.
- 60 Vö. Tokody Gyula: *A fasizmus kori osztrák és német történetírás néhány kérdése*. Acta Universitatis Debreceniensis, KLTE Debrecen, 1966. 131–145. o.
Uő: *Der Einfluß der revolutionären Veränderungen nach dem ersten Weltkrieg auf die großdeutsche Geschichtsschreibung. (Die gesamtdeutsche Geschichtsauffassung.) Egyetemes Történeti Tanulmányok II.* (Szerkesztette Tokody Gyula). KLTE, Debrecen, 1968. 67–117.o.
Valamint Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. (A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.) Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest, 2010.*
Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. (A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában.) L'Harmattan, Budapest, 2005.*
- 61 Vö. *minderre még pl. Heiss, Gernot: Die „Wiener Schule der Geschichtswissenschaft“ im Nationalsozialismus: „Harmonie kämpfender und Rankescher erkennender Wissenschaft“?* In: Mitchell G. Ash / Wolfram Nieß / Ramon Pils (Hg.), *Geisteswissenschaften im*

- Nationalsozialismus. Das Beispiel der Universität Wien (Göttingen 2010) 397–426. o. Valamint Martina Pesditschek: Heinrich (Ritter von) Srbik. In: Österreichische Historiker 1900–1945. II. 263–328. o. Ugyanott további részletes irodalom is Srbikről.
- 62 Vö. pl. Irinyi Károly: Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai gondolkodás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- 63 Vö. még Fritz Fellner: Heinrich von Srbik – „Urenkelschüler Rankes”. In: *Geschichtsschreibung und nationale Identität*. 330–345. o.
- 64 Vö. Heinrich von Srbik: Metternich. Der Staatsmann und der Mensch, München 1925 (2 Bände).
Uő: *Deutsche Einheit. Idee und Wirklichkeit vom Heiligen Reich bis Königgrätz*, München 1935–1942 (4 Bände).
- 65 Fritz Fellner: i. m.
- 66 Heinrich Ritter von Srbik, *Geist und Geschichte vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart. I–II*. Salzburg–München, 1950.
- 67 Vö. erről Erős Vilmos: A szellemtörténet. *Valóság*, 2008/5. 20–35. Valamint Max Dvorák: A művészet szemlélete. (Válogatott tanulmányok.) Corvina Kiadó, Budapest, 1980. Alois Riegl: Művészettörténeti tanulmányok. Balassi Kiadó, Budapest, 1998.
Valamint pl. Leo Frobenius: Afrikai kultúrák. (Válogatott írások.) Gondolat, 1981.
Illetve pl. Egon Friedell vö. Az újkori kultúra története I. Holnap Kiadó, Budapest, 1998.
- 68 Vö. Romsics G.: i. m.
- 69 Terjedemi korlátok miatt nincs itt tér az osztrák történetírással összefüggő olyan kérdések tisztázására, mint pl. ennek az irodalomhoz vagy a filozófiához való viszonya, illetve mindennek ilyen irányú vonatkozásai. Pedig egy Karl Krauss, H. Broch vagy éppen A. és S. Zweig, F. Werfel és persze a filozófusok, Wittgenstein, Popper, Husserl stb. magától értetődő problémák ebben a vonatkozásban is, S. Freudról nem is beszélve. Mindezt (pl. a történelemhez való viszonyukat elemezve) egy kibővített tanulmányban kívánom elvégezni. Freudtól említéssék meg legalább pl. Sigmund Freud: *Rossz közérzet a kultúrában*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1992.
Irányadók még – természetesen – Nyíri Kristóf említett könyvei.
- 70 Vö. pl. Hugo Hantsch: Österreich. (2. Auflage). Tyrolia Verlag, Innsbruck, Wien, München, 1937.
- 71 Vö. pl. Die süddeutsche Volksgrenze. Der Grenzraum Wien–Pressburg–Radkersburg–Osttirol. In Zusammenarbeit mit Waldemar Wicher, hrsg. von Frierich Heiss. Berlin, 1934.
Vö. *erről Mályusz Elemér*: A középkori magyarság település- és nemzetiségi politikája. (Soós István szerk.) Lucidus Kiadó, Budapest, 2002, passim. Mályusz itt különösen Klebellel vitatkozik a magyar és német (osztrák) nyelvhatár kérdésében. Utóbbiról vö. Wlfram Ziegler: Ernst Klebel (1896–1961.) In: *Österreichische Historiker 1900–1945*. 489–522. o.
- 72 Természetesen meg kell említeni itt a magyarok számára jól ismert Steinackeréket is. Vö. Tokody Gyula: Edmund és Harold Steinacker a német Südostforschungban. Századok, 1997. 677–722. o. Valamint Renate Spreitzer: Harold Steinacker (1875–1965.) Ein Leben für „Volk und Geschichte”. In: *Österreichische Historiker 1900–1945*. 191–224. o.
Valamint *Harold Steinacker: Volk und Geschichte - Ausgewählte Reden und Aufsätze*, Rudolf M. Rohrer, Brünn/München/Wien 1943.
- 73 Vö. Otto Brunner: *Land und Herrschaft*. (Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter.) Rudolf :Rohr Verlag, Brünn/München/Wien. 1942. (2-e Auflage)
Brunnerhez legújabban Stefan Weiss: Otto Brunner und das ganze Haus. Die zwei Arten der Wirtschaftsgeschichte. *Historische Zeitschrift*, 273/1. 2001.
- 74 Vö. Hanna Vollrath: Alfons Dopsch. In: Hans-Ulrich Wehler (Hrsg.): *Deutsche Historiker*. Band 7, Göttingen 1980, 39–54.o. Thomas Buchner: Alfons Dopsch 1868–1953. „Die Mannigfaltigkeit der Verhältnisse.” In: *Österreichische Historiker (1900–1945)*. I. 155–190. o.
- 75 Természetesen még számos fontos történetíró megemlíthető – különböző okokból – ebből az időszakból. Így pl. Bibl, Santifaller, Pribram, O. Redlich, Bittner, Zatschek, W. Bauer, Hirsch, Charmatz, Klebel, E. Molden stb. A rokontudományok közül kiemelhető pl. az antropológia.
- Vö. mindezekhez a korábbi összefoglalásokon kívül Viktor Bibl: *Kaiser Franz. (Der letzte römisch-deutsche Kaiser)*. Johannes Günther Verlag. Leipzig und Wien, 1938.
Ress Imre: *Szekfü Gyula, Ernst Molden és az Eötvös Collegium*. In: *Szekfü Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. (Szerk. Paksa Rudolf.) Argumentum Kiadó – Eötvös Kiadó, Budapest, 2007. 17–42.
Hugo A. Bernatzik: *Gari Gari. (Életem és kalandjaim a Felső-Nílus négeri között.) Bibliotheca*, Budapest, 1957.
- 76 A harmincas években jelentős szerepet játszottak a bécsi egyetemen német származású vendégprofesszorok, pl. filozófusok és szociológusok is, akik részben a Volkstumskundéhoz közel álló nézeteket képviseltek (Gehlen, Freyer, G. Ipsen stb.).
Vö. Gernot Heiss: „... wirkliche Möglichkeiten für eine nationalsozialistische Philosophie”? Die Reorganisation der Philosophie (Psychologie und Pädagogik) in Wien 1938 bis 1940. In: Kurt Fischer und Franz Wimmer (Hg.), *Der*

geistige Anschluß. Philosophie und Politik an der Universität Wien 1930 bis 1950 (Wien 1993) 130–169. o.

Az osztrák történetírás kapcsán mindenképpen meg kell említenünk a Habsburgokkal, a Habsburg monarchiával összefüggő, annak történetét feldolgozó kutatásokat is, hiszen ki-tűnően tükrözik a történetírás „fejlődésében”/alakulásában jelentkező paradigmákat. A Habsburg monarchiát tárgyaló művek egyik irányzata politikatörténeti indíttatású – részben hasonló Szekfü Gyula felfogása, illetve az ő nagymagyarokról és kismagyarokról szóló tézise –, s olyan alapvető művek tartoznak ide, mint Robert Kann és Hans Kohn, Hugo Hantsch munkái. Ez a fajta értelmezés részben kötődik a 19. századi Sybel–Ficker vitához, illetve utóbbinak ahhoz a véleményéhez, hogy a Habsburgok egyfajta keresztény-katolikus univerzalizmus letéteményesei, s a német egységnek ilyen formában való megvalósulása a német érdekeknek az általános európai értékekkel való kibékítését eredményezhetné. Robert Kann és Hans Kohn ötvenes években kifejtett nézetei szerint a Habsburg birodalom tulajdonképpen a Közép- és Kelet-Európában kialakult kisállami-nemzetállami nyomorúságra kínált alternatívát, s egy a „Pax Britannicá”-hoz hasonló, nemzetekfölötti (de nem világpolgári) birodalom keretében nyújtott volna mégiscsak békés kereteket a térség fejlődéséhez. A Monarchiát ugyanakkor, főként az 1960-as, 70-es években – de e megközelítés egészen pl. Jászi Oszkárig visszanyúlók – többen, mint társadalmi-gazdasági terepet tekintették, s rámutattak arra, hogy a térség, s így Magyarország modernizációja szempontjából kiemelkedő lehetőséget biztosított. A nézetnek az említett Jászi Oszkáról kívül a magyar Ránki György és Berend T. Iván szerzőpáros, valamint pl. Hanák Péter a fő reprezentánsai, de pl. az amerikai John Komlos, vagy Eddie Scott, tehát az antropometria, illetve a kliometria képviselői is ide sorolhatók. Külön csoportként, s persze önálló történetírói pozícióként konstituálódik ez is, kezelhető a Habsburg monarchiát mint kulturális, művelődési, mentalitástörténeti keretként tekintő irányzat, képviselői közül említettük már az amerikai Shorskét, de például az író Claudio Magris is idetartozik. Egyik kérdésük, hogy elmaradottabb társadalmi bázison alapuló, de mindenképpen egy hanyatló, alkonyuló történelmi-politikai fázisban lévő közeg hogyan termelte ki a kultúrának azt a sokszínűségét, sőt burjánzását, amely Freudtól és Musiltól egészen Kokoschkáig, Wittgensteinig, Herzlig, Kafkáig, Schönbergig, Karl Kraussig, Schnitzlerig, Rilkéig, Hoffmanstahlig terjed. Itt is felvetődik már mondjuk a társadalmi elkötelezettségtől nem érintett esztéticizmus és a kulturális kontextus kategóriája, amely tehát a

Monarchiában nem a modernizáció bölcsőjét, hanem a modernizációból megcsömörlött kiábrándulás és dekadencia, a „fin de siecle” életérzés kultúráját látja. Ez már elvezet a Monarchia mondhatjuk posztmodern, multikulturális megközelítéséhez, amelynek legpregnansabb kifejeződése a grazi egyetem professzorának, Csáky Mórincnak a századforduló bécsi operettjéről (illetve annak kulturális vonatkozásairól) írott könyve. Csáky értelmezése szerint ugyanis a Monarchia legfőbb összetartó ereje, kovásza a különböző kultúrák egymásmelletisége, mondhatnánk „salátástálla” volt, amit legjobban az operett műfajának népszerűsége bizonyít. Ez ugyanis a Monarchiában élő különböző népek kultúrájából, folklórijából számos motívumot képes volt magába ötvözni, így minden kultúra és minden nép számára biztosított azonosulási, identifikációs lehetőséget. Jellemző, hogy mindennek bemutatását Csáky az operett, a felső, magas kultúra által lenézett, populáris, „nép-szerű” műfajban mutatja be, tökéletes összhangban a posztmodern által sugallt történeti antropológiai fordulat kánonjával, amely az elit és a győztesek hatalom által kanonizált kultúrája helyett a vesztesek, a népi kultúra terepére fókuszál.

Vö. mindezekhez (pl. Kannhoz, Miskolczyhoz, Csáky Mórithoz stb.) egyéb jegyzeteket, valamint A polgári történetírás és az Osztrák–Magyar Monarchia című fejezet. In: Kovács Endre: A mai polgári történetírás. 180–186. o.

Claudio Magris: A Habsburg-mitosz az osztrák irodalomban (részletek). Európa Könyvkiadó, Budapest 1988.

Gernot Heiss, Árpád von Klimó. Pavel Kolár and Dusan Kovac: Habsburg's Difficult Legacy: Comparing and Relating Austrian, Czech, Magyar and Slovak National Historical Master Narratives. In: *The Contested Nation (Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories)*, Edited by Stefan Berger and Chris Lorenz, Marchal. Palgrave Macmillan, 2008. 367–404. o.

Csak az osztrák történetírás vonatkozásában Werner Suppanz: Supranationality and National Overlaps: The Habsburg Monarchy in Austrian Historiography after 1918. In: *Disputed territories and Shared Pasts*. (Edited by Tibor Frank and Frank Hadler.) Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2011. 66–91. o.

77 Vö. Barta István: Az osztrák történetírás a második világháború után. *Századok*, 1947, 178–191. o.

Illetve pl. Heiss Gernot: Von der gesamtdeutschen zur europäischen Perspektive? Die mittlere, neuere und österreichische Geschichte, sowie die Wirtschafts- und Sozialgeschichte an der Universität Wien 1945–1955. In: M. Grandner, G. Heiss, O. Rathkolb (Hg.), *Zukunft mit Altlasten*. Die Universität Wien 1945 bis 1955

- (= Querschnitte 19, Wien-Innsbruck etc. 2005) 189–210. o.
- 78 Vö. Pavel Kolar: *Rewriting National History in Post-War Central Europe: Marxist Syntheses of Austrian and Czechoslovak History as New National Master Narratives*. In: *Nationalizing the Past (Historians as Nation Builders in Modern Europe)*, Edited by Stefan Berger and Chris Lorenz, Palgrave Macmillan, 2010. 319–340. o.
- 79 Mérei Gyula: A „nemzetekfölötti állam” eszméje a nyugat-német és az osztrák burzsoá történetírásban : 2. rész Századok, (96. évf.) 1962, 1–2. sz. 150–182. o.
- 80 Vö. Friedrich Engel-Janosi: *Die Wahrheit der Geschichte. (Versuche zur Geschichtsschreibung in der Neuzeit.)* Verlag für Geschichte und Politik. Wien. 1973.
- 81 Meg kell itt jegyezni, hogy bár a háború után az osztrák történetírásban végbement egy (alapjában persze igazolható) politikai tisztogatás – az említett „Entnazifizierung” –, az osztrák historiográfiának egy olyan jellegű reprofesszionalizációjára nem volt soha szükség, mint Kelet- és Közép-Európa többi államában. Ebben rejlik a háború utáni viszonyok talán legnagyobb különbsége, illetve a lényegesen nagyobb mozgástér, a társadalmi és politikai szabadság, szuverénitás jelentősége.
- 82 Egyéb művei közül megemlíthető pl. *Österreich und der Vatikan. 1846–1918*. 2 Bände. Styria, Graz 1958/1960; Band 1: Die Pontifikate Pius’ IX. und Leos XIII. (1846–1903); Band 2: Die Pontifikate Pius’ X. und Benedikts XV. (1903–1918).
- 83 Vö. Erich Zöllner: *Ausztria története. Osiris kiadó, Budapest, 2000.*
- 84 Vö. Gerhard Botz: „Eine neue Welt, warum nicht eine neue Geschichte.” (*Österreichische Zeitgeschichte am Ende ihres Jahrhunderts*). *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*. 1990/1. 49–76. o.
- 85 Vö. pl. *Beitraege zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs*. (Herausgegeben von Heimold Helczmanovszki.) Verlag für Geschichte und Politik, Wien. 1973.
Benne Hans Bobek: *Der Beitrag der Geographie zur Bevölkerungs- und Sozialforschung in Österreich*. 19–28. o.
Valamint Michael Mitterauer: *Zur Familienstruktur in Laendlichen Gebieten Österreichs im 17. Jahrhundert*. Uo. 167–222. o.
- 86 Vö. *Wiener Wege der Sozialgeschichte. Themen – Perspektiven – Vermittlungen (A társadalomtörténet bécsi útjai. Témák – távlatok – közlemények)*. Szerk. Eder, Ft. X.–Feldbauer, P.–Landsteiner E. Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Universität Wien-Böhlau, Bécs–Köln–Weimar 1997. = *Kulturstudien*. Bibliothek der Kulturgeschichte. 30.
- Erről ismertetés Halmos Károly: *A társadalomtörténet bécsi útjai*. Klió, 1998/3.
- Valamint pl. E. Hanisch: *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*. Wien: Uebereuter, 1994.
- 87 Természetesen itt is még számos kiváló osztrák történész megemlíthető. Különösen is kiemelném azonban a változatlanul élénk Kelet-Európa kutatásokat, amelynek Bécsben és Grazban vannak a fő műhelyei. Mindenekelőtt H. Haselsteiner, A. Suppan, Urbanitsch, P. Wandycz, R. Plaschka, korábról Miskolczy Gyula, Gogolák Lajos, P. Wandycz, D. Silagi újabbban U. Brunnbauer neveit említeném meg.
Vö. pl. Adam Wandruszka: *Das Haus Habsburg (Die Geschichte, einer europaeischen Dynastie.)* 2-te Auflage. Friedrich Vorwerk verlag, Stuttgart. 1956.
Horst Haselsteiner: Joseph II und die Komitate Ungarns (Wien-Köln-Graz: Böhlau, 1983).
- 88 Vö. Saurer, Edith: *Women’s History in Austria: An Almost Critical Assessment*. *Austrian History Yearbook*. 1996. 261–287. o.
Valamint *20 Jahre L’homme*. Register 1990–2009. Böhlau, Wien, 2009.
- 89 Vö. pl. Brigitte Hamann: *Winifried Wagner, avagy Hitler és Bayreuth*. Európa, Budapest, 2005. Egyéb munkái közül vö. uő: *Rudolf: a trónörökös és a lázadó*. Európa, Budapest, 1990. Uő: *Bécs és Hitler: egy diktátor tanulóévei*. Európa, Budapest, 2000.
Uő: *Erzsébet, Magyarország királynéja*. Budapest, Fabula, 1992.
Legújabbban uő: *Hitlers Edeljude. (Das Leben des Armenarzes Eduard Bloch.)* Piper, München, Zürich, 2008.
- 90 Vö. Karl Vocelka: *Glanz und Untergang der höfischen Welt. (Repraesentation, Reform und Reaktion im Habsburgischen Vielvölkerstaat.)* Ueberreuter, Wien, 2001. Anna Maria Sigmund: *A náci asszonyai*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007.
Valamint Martina Winkelhofer: *Der Alltag des Kaisers. (Franz Joseph und sein Hof.)* Wien, 2010.
- 91 Vö. Csáky, Moritz: *Az operett ideológiája és a bécsi modernség: kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról*. Európa, Budapest, 1999.
- 92 Az 1990-es, 2000-es évek egyik lényeges jelensége még az osztrák emlékeztetőtörténeti kutatások megjelenése. Ebben a legfontosabb jelenségek az ún. Waldheim-affér (még az 1980-as évekből), amikor a volt ENSZ-főtitkárról nyilvánvalóvá vált náci múltja, illetve a Heldenplatz-ügy. Utóbbiban – főleg a híres író, Thomas Bernhard műve kapcsán – az osztrák nemzeti identitás alapkérdései vetődtek fel, azaz, hogy mennyiben a náciizmus áldozatai az osztrákok, s mennyiben tevőleges támogatói, sőt oszlopai a náci rendszernek és

- ideológiának, amit Hitler 1938-as bevonulásának 50. évfordulóján vált különösen akuttá (amikor is felvetődött, hogy az Anschluß idején az osztrákok túlnyomó többsége szinte önkívületi állapotban üdvözölte őt a turisták számára máig nevezetes térer, s a későbbiekben is lelkes híve volt.)
- Vö. mindezekhez Ernst Bruckmüller: *Nation Österreich*. Wien, 1996.
- Peter Stachel: *Mythos Heldenplatz*. Pichler, Wien, 2002.
- Robert Menasse: *Ez volt Ausztria. (Összegyűjtött esszék a tulajdonságnélküli országról.)* Kalligram, Pozsony, 2008.
- Kurt Waldheim: *Nehéz mesterség. (Éric Rouleau közreműködésével.)* Gondolat, Budapest, 1979.
- Az osztrák emlékezetkutatásokhoz általában vö. *Memoria Austriae* (Hrsg. von Emil Brix, Ernst Bruckmüller, Hannes Stekl.) Wien München : Verlag für Geschichte und Politik Oldenbourg Verlag, 2004.
- 93 Az orosz történetíráshoz vö. A Mazour: *Modern Russian Historiography*. Princeton, 1958.
- Georg Vernadsky: *Russian historiography. A history*. Belmont, 1978.
- J. J. Gapanovitch: *Historiographie russe. (Hors de la Russie.) Introduction à l'histoire de la Russie*. Paris, 1946.
- Joachim Höslér: *Die sowjetische Geschichtswissenschaft 1953 bis 1991. Studien zur Methodologie- und Organisationsgeschichte*. Verlag Otto Sagner. München, 1995.
- Niederhauser Emil: *A történetírás története Kelet-Európában. História. MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 1995.*
- Historiography of Imperial Russia. (The Profession and Writing History in a Multinational State)*. Edited by Thomas Sanders. M.E. Sharpe, Armonk New York. London, England, 1999.
- Andrej Szaharov: *Az orosz történelem új terminológiája. Magyar Ruzsisztikai Intézet, Budapest, 2000.*
- After the Fall. (Essays in Russian and Soviet Historiography)*. Edited by Michael David Fox, Peter Holquist, Marshall Poe. Bloomington, Indiana, 2004.
- Anatole G. Mazour: *The Writing of History in the Soviet Union*. Stanford University Press. 1971.
- Robert W. Davies: *Soviet History in the Yeltsin Era*. Houndmills, Basingstroke/Hampshire, London, 1997.
- Robert W. Davies: *Perestroika und Geschichte. Die Wende in der sowjetischen Historiographie*. München, 1991.
- Facing up the Past. Soviet Historiography under Perestroika.* (ed. Takayuki Ito.) Sapporo, 1989.
- Alexandr Antoshchenko: *Russia*. In. *Atlas of European Historiography*. 2010. 87–92. o.
- Jutta Scherer: *'Sehnsucht nach der Geschichte'. (Der Umgang mit der Vergangenheit im postsowjetischen Russland.)* In. Christoph Conrad und Sebastian Conrad (Hg.): *Die Nation schreiben. (Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich)*. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen 2002. 165–206. o.
- New Directions and Results in Russistics. [Új irányzatok és eredmények a ruszisztikában.] Szerk. Szvák Gyula. Ruszisztikai Könyvek, XI. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 2005.*
- Egyes kérdésekről Szvák Gyula: IV. Iván és I. Péter utóélete. Magyar Ruszisztikai Intézet. Budapest, 2001.*
- Az újabb historiográfiai összefoglalásokból Mirjana Gross „Die russisch-sowjetische Geschichtsschreibung” című fejezet. I. m. 418–425. o.
- 94 Vö. ezekről részletesebben Niederhauser Emil: *A történetírás története Kelet-Európában. História. i. m. Valamint Daniel Wolff: A Global History of History*, New York, Cambridge University Press, 2011.
- 95 Vö. még Alekszandr Nyikolajevics Ragyiscsev: *Utazás Pétervárról Moszkvába. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1979.*
- 96 Számos érdekességgel szolgál Avvakum pápa önéletírása. (Fordította és jegyzetekkel ellátta Juhász József.) *Kritérium*, Bukarest, 1979. Ez per sze az irodalmias történetírásra példa elsősorban.
- 97 Vö. Niederhauser: i. m. 206–208. o. és 200–204. o., illetve mindkettőről passim.
- 98 Vö. mindehhez legújabban Szvák, Gyula: *The Golden Age of Russian Historical Writing: The Nineteenth Century*. In: Macintyre, Stuart – Maiguashca, Juan – Pók Attila (eds.): *Oxford History of Historical Writing, vol. 4: 1800-1945*. Oxford, 2011. 321–323. o.
- 99 Vö. ehhez Niederhauser Emil: *A társadalmi gondolkodás. In. Uő-Sargina Ludmilla: Az orosz kultúra a XIX. században. (Európa nagy korszakai.) Gondolat, Budapest, Budapest, 1970. 68–108. o.*
- Valamint és különösen Alexander Vucinic: *Social Thought in Tsarist Russia. (The quest for a general science of Society, 1861-1917.)* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1976.
- 100 Vö. erre Vucinic i. m. 96–106. és passim.
- Valamint és természetesen Niederhauser Emil: *A szlavofilek történetnézelméletéhez. Acta Universitatis Debreceniensis, KLTE Debrecen, 1966. 27–43. o.*
- 101 Vö. F. M. Dosztojevskij: *A történelem utópikus értelmezése. (Tanulmányok.) Szerkesztette Sisák Gábor. Osiris Kiadó. Budapest, 1998.*
- 102 Vö. N. G. Csernisevskij *Válogatott filozófiai művei. (Fordította Lukács Györgyné.) Akadémiai Kiadó, 1979. Valamint pl. Kovács Endre: Herzen. Gondolat. Budapest, 1878.*
- 103 Vö. Mihail Bakunyin: *Gyónás. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983.*

- Peter Kropotkin: A francia forradalom 1789–1793. Genius Könyvkiadó, Budapest, 1921.
- 104 Vö. Klutschewskij, W. O.: Russische Geschichte. I-II. B. Zürich, 1945.
- Platonov: Oroszország története. Atheneum KV. Budapest, é. n.
- 105 Melletük még – természetesen – számos kiváló történész említhető ebből a korszakból, így Pogodin, Csicserin, Kscsapov, Granovszkij, Gerje, illetve az ukránok: Kocsztomarov, Hruszevszkij. Vö. minderre pl. Historiography of Imperial Russia. i. m.; Niederhauser Emil: A történetírás története Kelet-Európában. i. m.
- Mihajlo Hruszevszkij: History of Ukraine-Rus'. Volume 1. From Prehistory to the Eleventh Century. Translated by Marta Skorupszkij. Edited by Andrzej Poppe, Frank E. Sziszin, Uliana M. Pasicnik. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Edmonton-Toronto, 1997. 602 o.
- 106 Vinogradovra vö. még F. M. Powicke: Modern Historians and the Study of History: Essays and Papers. Oldham, London, 1955.
- 107 Wilhelm Radloff: Aus Sibirien. Bd. I-II. Leipzig, 1884.
- 108 Vö. Niederhauser: i. m. 238–250. o. és passim. Illetve magyarul tőle vö. P. N. Miljukov: Az orosz kultúra történetének alapvonásai. Világtörténet, 1984. 3. sz. 118-130. o.
- 109 Vö. Plehanov válogatott filozófiai írásai. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972.
- 110 Vö. Erős Vilmos: Történetfilozófiai iskolák a huszadik században. Történeti Tanulmányok XVI. Szerkesztette Velkey Ferenc. Debrecen 2008. 7–30. o.
- 111 Lukácshoz vö. pl. Hermann István: Lukács György élete. Corvina Kiadó, Budapest, 1985. A fő művei mellett vö. még Georg Lukács: Zur Kritik der faschistischen Ideologie. Aufbau-Verlag, Berlin und Weimar, 1989.
- Sziklai László: Proletárforradalom után. Lukács György marxista fejlődése 1930–1945. Kossuth Könyvkiadó, 1986. Uő: Lukács és a fasizmus kora. Magvető Kiadó, Budapest, 1981.
- Valamint pl. Poszler György: Az évszázad csapdái. (Tanulmányok Lukács Györgyről.) Magvető Kiadó, Budapest, 1986.
- 112 Lukácshoz, illetve a „Történelem és osztálytudat”-hoz még a következő megjegyzéseket fűzném: amint ismeretes, maga a mű (illetve annak fő tanulmánya) alapvetően három részre oszlik. Az elsőben Lukács a használati- és csereérték alapvetően marxi fogalmait járja körül; a másodikban ismerteti a „polgári gondolkodás antinómiáit”; a harmadikban pedig a „proletariatus álláspontját” fejtű ki. Kulcskategória Lukácsnál az ún. szubjektum–objektum viszony, illetve annak elemzése. Az elmélet egyik fő eleme ugyanis, úgy elemezni a fennálló viszonyokat (az elidegenedést, a használati érték – csereérték

ellentmondását), hogy azokat ne törvénytörvénynek és ezzel megváltoztathatatlanoknak, valamint szükségszerűnek írja le (ezzel maga is hozzájárulna az elidegenedés fennmaradásához), hanem emberileg *létrehozott*-nak (vö. a werden hegeli kategóriája), azaz egyúttal megváltoztatásának módját, az elidegenedés (ellentmondás) felszámolásának/megszüntetésének alternatíváját is felvázolja. Lukács abban látja a polgári gondolkodás antinómiát (amely persze maga is felismerte az elidegenedés jelenségét, vö. pl. kultúra és civilizáció szembenállását már Schillernél, de Kantnál és Hegelnél is, Nietzsche-nél és Spenglernél pedig különösen), hogy annak elemzése, leírása nem elég konkrét (néha egyenesen mítosz), s pl. Hegel is egy világszellemtől (tkp. magától a filozófustól) várta a világ „ésszerűvé” tételét. A marxizmus azért tartja az előbbemutottnak és tudományosnak, mert ennek elemzése konkrét, azaz az elidegenedést nem általános és elvont jelenséggént, törvénytörvényként írja le, hanem egy társadalmi formációhoz (a kapitalizmushoz) kötöttként, ráadásul konkrét („tudományos”) közgazdasági kategóriákkal analizálja azt (használati érték–csereérték). Elmélet szerint az elemzés konkrétságából adódik a megváltoztatás, a megszüntetés módjának a „reális” felvázolása is: meg kell keresni a történelemnek azt a szubjektumát, amelynek elemei „érdeke” fűződik az ellentmondás megszüntetéséhez, ez pedig nem más, mint a proletariátus, a tulajdon nélküliek, nincstelenek nagy tömege, amelynek nincs semmije, nem húz hasznat a piaci manipulációkba való belépésből, a használati és csereérték „olló”-jának fenntartásából. Ebből következően a proletariátus a történelem igazi szubjektuma, s az emberiség általános felszabadulása is csak tőle várható.

Hangsúlyozni lehet persze, hogy Lukács igazi novuma a marxi elmélet egyfajta leninizálásában rejlik, azaz a kelet-európai és az orosz viszonyokra való adaptálásában (ezért is tárgyalható a szovjet-orosz történetírásnál, illetve történeti gondolkodásnál). Hiszen a marxi elmélet szerint a kapitalizmus alapvető ellentmondásai Nyugat-Európában éleződnek ki leginkább, ott várható tehát először a szocialista/társadalmi forradalom. A lukácsi–lenini névum/ében annak a megfogalmazása (s így lehetséges Kelet-Európában előbb társadalmi-szocialista forradalom), hogy a konkrét (mondjuk orosz) társadalmi viszonyoknak nem kell ezt a „fejlettséget” elérnie (azaz az alapvető ellentmondásoknak a végsőkig feszülnie), elég, ha létezik ennek a „tudata” (azaz annak felismerése, hogy ez az egyetemes fejlődés / a történelem általános menete). Ennek pedig legfőbb instanciája a párt, a kommunista párt megléte, társadalmi forradalom tehát mindenhol lehetséges (így Kelet-Európában is), ahol megalakul/létrejön egy ilyen szervezet. A történelem végső

- szubjektuma így a kommunista párt, nem maga a proletariátus, Lukács illetően gondolatai – megjegyzem – számos feltűnő hasonlóságot mutatnak Gramscival vagy Gentile „aktualizmusá”-val. Lukács gondolatai közül – amint ezt a főszövegben is jelzem – kiemelném még fokozatos és egyfajta „szociáldemokratizálódását”. Azaz, már a Blum-tézisektől kezdve, de a harmincas évektől különösen, immár a fasizmus válik a fő ellenségé, amivel szemben a polgári demokratikus/humanisztikus tradíció minden képviselőjével összefogva, s „Az ész trónfosztása”-ban már nem ennek kritikája, elégtelenségének bemutatása, hanem az ettől való letérésre zúdított esszék áll a középpontban. Mindez tulajdonképpen a *népfront*-gondolatnak – *horribile dictu*: a többpártrendszer elvének – megfogalmazása, s nem véletlen, hogy Lukács a sztálini-rákossista rendszernek alapvetően ellenzéke is (vö. Lukács-per), s a második Nagy Imre-kormányban is tagja volt.
- Lukácsnál is meg lehet jegyezni egyébként (mint Hegelnél), hogy – bár nem volt „szaktörténész” – pl. „Az ész trónfosztása” akár történetírói szempontból is mesterműnek tekinthető (ráadásul majd mindent alapvetően történeti szempontból, „fejlődésében”, „alakulásában” közelített meg – ez is alapvetően hegeli hagyomány.) Bevezető nagy társadalomtörténeti tablója akár a később nagy szerepet játszó „Sonderweg” egyfajta megelőlegezéseként is interpretálható, az utána következő ideológiatörténeti/eszmetörténeti fejtegetések pedig a szellemtörténet legjobb hagyományait idézik fel (ami nem is áll távol Lukácstól, egyesek 1918 előtti korszakát kifejezetten szellemtörténetiként minősítik.)
- Vö. mindezekhez Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, 1978. Illetve az egyéb jegyzetekben említett művek.
- 113 Vö. erre még Novák Zoltán: *Thomas Mann és a fiatal Lukács*. (A Leo Naphta-rejtély megoldásához.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- 114 Vö. erre Lackó Miklós: *Lukács György „Blum-tézisei”*. In: Uő: *Sziget és külvilág*. 191–202. o.
- 115 Vö. Lukács György: *A történelmi regény*. Magvető Kiadó, Budapest, 1977.
- 116 Vö. Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Magvető Kiadó, Budapest, 1978. (5. kiadás)
- 117 Vö. a *népfront* gondolatról, illetve szerepéről a második Nagy Imre-kormányban korábban elmondottak.
- 118 Lukács humanizmusának 1956 utáni kritikájához vö. Gedő András: *A modern revizionizmus filozófiai bírálatához*. (Tanulmányok.) Kossuth Könyvkiadó, 1961.
- 119 Vö. Krausz Tamás: *M. N. Pokrovskij és az orosz abszolutizmus vitája a 20-as években*. *Történelmi Szemle*, 1980/4. 627–648. o.
Valamint John Barber: *Soviet Historians in Crisis, 1928-1932*. Holmes&Meier Publishers, Inc. New York, 1981.
- 120 Vö. még Ernst Breisach: *Historiográfia*. Osiris, Budapest, 2004. 358–359. o.
- 121 Vö. erre pl. *Az orosz vallásbölcselet virágkora*. Tolsztojtól Bergyajevig. I–II. (Válogatta és a bevezetőket írta Török Endre.) Vigilia, Budapest, 1988.
- 122 Vö. Nyikolaj Alekszandrovics Bergyajev: *A történelem értelme*. In: *Történetelmélet*. I. 566–611. o. Irodalom Bergyajevhez (benne részletesen magyarul megjelent művei, recepciója stb.) Uo. 564–565. o.
Valamint magyarul Nyikolaj Bergyajev: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Századvég Kiadó, Budapest, 1971.
Illetve Juhász Anikó: *Nyikolaj Bergyajev*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- 123 Vö. N. Berdiaiev: *Das neue Mittelalter*. Darmstadt, 1927.
- 124 Vö. Georgije Ostrogorski: *Geschichte des byzantinischen Reiches*. Beck, München, 1952.
- 125 Vö. Michael Rostovtzeff: *The Social and Economic History of the Roman empire*. Oxford, 1966. Uő: *A History of the Ancient World*. Oxford, Clarendon Press, 1927.
- 126 N. D. Kondratyev: *A gazdasági fejlődéshozsú távú hullámai*. *Történelmi Szemle*, 1980/2. 241–269. o.
- 127 Vö. mindezekhez Gapanovitch: i. m.
Valamint pl. Nicholas V. Riazanovsky: *A History of Russia*. (Fourth Edition) Oxford University Press. New York Oxford. 1984.
Georg von Rauch: *Geschichte der baltischen Staaten*. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz. W. Kohlhammer GmbH. 1970.
Romuald J. Misinuas – Rein Taagepera: *The Baltic States. Year of Dependence 1940-1980*. University of California Press. Berkeley-Los Angeles, 1983.
Pipestől legújabban vö. uő: *Russain Conservatism and its Critics. A Study in Political Culture*. Yale University Press, New Haven-London, 2005. Erről Sashalmi Endre ismertetése in. *Klió* 2006/3. 42–46. o.
Magyarul megjelent munkái Richard Pipes: *Az orosz forradalom története*. Európa Kiadó, Budapest, 1987.
Uő: *A kommunizmus*. Európa, Budapest, 2004.
Önéletrajzi kötete Richard Pipes: *Vixi*. (Memoirs of a Non-Belonger.) Yale University Press, New Haven&London, 2003.
- 128 *A Szovjetunió Kommunista (Bolszevik) Pártjának története*. Rövid tanfolyam. Szikra kiadása. Budapest, 1945.
Ebből a korszakból a vezető történészek közül pl. Pankratova, Efimov, Potyemkin, Minc, Kozminszkij, Porsnyev, Diakonov neveit és műveit lehetne kiemelni.
Vö. pl. Joachim Hösl: *Die sowjetische Geschichtswissenschaft 1953 bis 1991*.

- Valamint Zelnik, Reginald E.: Perils of Pankratova: Some Stories from the Annals of Soviet Historiography Seattle: University of Washington Press, 2005.
- 129 Vö. A. Z. Manfred: Napóleon. Kossuth Könyvkiadó / Gondolat Kiadó, Budapest, 1981. J. Tarle: Napóleon. (Hatodik kiadás) Gondolat Kiadó, Budapest, 1967. A régebbi és az új generáció közötti vitához vö. még George M. Entreen: Marxists versus Non-Marxists: Soviet Historiography in the 1920s. Slavic Review. Volume 35. Number 1. March 1976. 91–110.
- 130 A. V. Misulin – E. A. Kozminkszkij: Az ókori világ története / A középkor története. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949.
- 131 Vö. B. D. Grekov: Az orosz művelődés forrásai és a keleti Ruszj művelődése. Uő: Az orosz állam kialakulása. Míndkettő Budapest, 1948. B. D. Grekov: Az orosz parasztság története a legrégebbi időkől a XVII. századig. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956. Szergej D. Szkazkin: A parasztság a középkori Nyugat-Európában. Gondolat. Budapest, 1979. Vö. még mindehhez Niederhauser Emil: Agrártörténetírás Kelet-Európában. (Vázlat.) In. Szabó István Emlékkönyv. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998. 488–491. o.
- 132 Ki lehet említeni még Nyekrics könyvét is az 1960-as évekből, aki először vetette fel pl. Sztálin hadvezetési hibáit a németek elleni háború első időszakában. Vö. A. M. Nyekrics: Így történt... (1941. június 22.) Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- 133 Vö. Maskin, N. A.: Augustus principatusa. Kialakulása és társadalmi lényege. (ford. Borzsák István; szerk. Harmatta János.) Akadémiai Kiadó. Budapest, 1953. Sergej L'ovic Utkenko: Julius Caesar. Gondolat. Budapest, 1983.
- 134 Magyarul A. P. Kazsdan – G. G. Litavrin: Bizánc rövid története. (Studium Könyvek 25.) Gondolat Kiadó, Budapest, 1961.
- 135 A régészeti ekkori fejlődéséhez vö. Mordovin Maxim: A normann elmélet Oroszországban a kezdetektől napjainkig. Korall, 24–25. 7. évf., 2006. július. 118–162. o. Valamint pl. V. Masszon: Egy kőkori település Közép-Ázsiában: Dzsejtun. (A termelő gazdálkodás kezdetei.) Gondolat, Budapest, 1978. Ju. I. Szemjonov: **Hogyan keletkezett az emberiség?** Kossuth Könyvkiadó, 1973.
- 136 Vö. I. S. Kon: Die Geschichtsphilosophie des 20. Jahrhunderts. (Kritischer Abriss.) I-II. Akademie Verlag, Berlin. 1964.; V. F. Aszmusz: Marx és a polgári historizmus. Gondolat, Budapest, 1973.
- 137 Vö. pl. M. A. Barg. A módszer problémája a mai polgári történetírásban. In. Történetelméleti és módszertani tanulmányok. (Válogatta Glatz Ferenc és Niederhauser Emil). Gondolat, Budapest, 1977. 370–396. o.
- 138 Vö. mindezekre még pl. Kövér György: A szovjet társadalomtörténeti kutatás változatai. Történelmi Szemle, 1976/4. 761–774. o.
- 139 Vö. még pl. Történelem és filozófia. (Új törekvések a szovjet filozófiai kutatásokban.) Válogatta Huszár Tibor. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974.
- 140 Vö. Iouri Afanassiev: Ma Russie fatale. (Révélations d'un historien engagé.) Calman-Lévy, 1992. Valamint Roy A. Medvegyev: Hruscsov. (Politikai életrajz.) Laude Kiadó, 1989. Uő: Let History Judge. (The Origins and Consequence of Stalinism.) Oxford University Press, 1988. Tovább... Tovább... Tovább! 1953–1958. Szerkesztette: Szilágyi Ákos. Szabad Tér Kiadó, 1988. (Benne Roy Medvegyev, életrajz is róla röviden stb.) Megemlíthető még Natan Ejdemann: Forradalom fölülről? (Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Gereben Ágnes.) Maecenas–Téka, 1989.
- 141 Vö. előző jegyzet. Medvegyev főművének mégis persze a Let History Judge című könyve tekinthető, amelynek első kiadása az 1970-es évek elején jelent meg, elsők között beszélve a sztálini rendszer kifejezetten bűnöző voltáról, s számos kiadatlan levelet, titkosított felszólalást, visszaemlékezést stb. használt fel, mindezzel a szovjet rendszer mindennapjaiba is bepillantást nyújtva.
- 142 Nem tartozik jelen összefoglalás szorosan vett problémaköréhez, de felvethető, hogy számos esetben az irodalom sokkal közelebb járt a valós élet ábrázolásához és jobban megőrizte függetlenségét, mint a „szaktörténetírás”. Az írók vették fel először a sztálini koncepciók pereket, a GULAG, a második világháború alatti hibák, az ötvenes évek számos látszatpereinek, stb. kérdéseit. Az orosz huszadik századi történetelmélethez alapvető például A. Szolzsenyicin: A pokol tornáca. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1990. Uő: Ivan Gyenyiszovics egy napja. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989. Uő: Az „orosz kérdés” a XX. század végén. Európa, Budapest, 1997. Valamint számos vonatkozás pl. in. Több fényt. (Válogatás a glasznoszty sajtójából.) Válogatta és szerkesztette Gereben Ágnes. Téka Könyvkiadó, Budapest, 1988. Kiemelkedik még Andrej Platonov: Csevangur. Magvető Kiadó, Budapest, Kárpáti Kiadó, Uzsgorod, 1989. Gereben Ágnes: Iszaak Babel ismeretlen naplója. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. Anatolij Ribakov: Az Arbat gyermekei. Magvető Kiadó, Budapest, 1988. Borisz Paszternak: Zsivago doktor. Árkádia, Budapest, 1988.

- Mihail Bulgakov: A Fehér Gárda. Európa Könyvkiadó, 1983.
- Vö. az egész tematikához Mozart és Salieri. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen, 2005.
- 143 Vö. erre Georg G. Iggers: *Historiography in the Twentieth Century. (From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge.)* Wesleyan University Press, Hanover and London, 1997. 94. o.
- A Kazusz-hoz Szijártó M. István: *Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség. (Oroszország mikrotörténelmének tanulságai.)* Keszthely, 2011.
- A szerző könyvében mindenekelőtt persze O. Figues és Zamoyski korábban már említett könyveit elemzi, akik alapvetően a mindennapokra összpontosítanak, tehát egyfajta antropológiai fordulat jegyében írnak. Egyikük sem él azonban Oroszországban, tehát nemigen lehetnek bizonyítékok az orosz mikrotörténelm meggyökereződésére.
- 144 Vö. Aron Jakovlevics Gurevics: *Mi a történeti tény? In. Történetelmélet I. 193–216. o. Gurevics-től és róla irodalom stb. uo. 191–193. o. Különösen is Aron Gurevics: Az individuum a középkorban. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2003.*
- Mihail Mihajlovics Bahtyin: *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. (Ford. Kőnczöl Csaba) Európa, Budapest, 1982.*
- 145 Röviden érdemes még megemlékezni természetesen itt is az ún. emlékirat-irodalomról, hiszen ez a szovjet-orosz történetírásban is számos érdekességgel szolgál, és a személyes történelem mellett bizonyos esetekben itt is egyfajta ellentörténelem, a hivatalos történetírással szembenálló, de azt legalábbis korrigáló, kiegészítő funkciót láthat el (persze nem minden esetben). A névsor – a teljesség igénye nélkül – Ilja Ehrenburgtól Zsukovon, Csuszkijon és Mikojanon keresztül egészen a neves irodalmár Viktor Sklovcszkijig terjed.
- Vö. pl. Viktor Sklovcszkij: *Így éltünk. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1964.*
- G. K. Zsukov: *Emlékek, gondolatok. Kossuth Könyvkiadó, Zrínyi Katonai Kiadó, 1970.*
- A. I. Mikojan: *A harc útján. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, Kárpáti Kiadó, Uzsgorod, 1973.*
- Ilja Ehrenburg: *Emberek, évek, életem. Budapest, 1966.*
- 146 Vö. még a legújabb törekvésekhez *New Directions and Results in Russistics. (Új irányzatok és eredmények a ruszisztikában. Szerk. Szvák Gyula. Ruszisztikai Könyvek, XI. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 2005.*
- Valamint pl. Szvák Gyula: *Ruszlan Szvinnyikov szovjet történész esete Félelmetes Iván orosz cárral. Aetas, 2012/2. 86–100. o.*
- Az ukrán és orosz történetírás egymással folytattott vitáiról a harmincas évek sztálini ukrán népiratásairól vö. Sz. Bíró Zoltán: *Politika, történetírás, történelem. (Ukrán–orosz vita az 1932–1933. évi éhínségről.) História, 2011/8. 10–13. o.*
- A szerző itt bemutatja, hogy az ukránok inkább etnikai, az oroszok inkább társadalmi motívumokkal magyarázzák a szörnyűségeket.
- 147 Vö. a Kazusz folyóiratról elmondottakat, illetve Szijártó M. István: *Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség. i. m.*
- A kultúraelmélet újabb törekvéseihez vö. Jurij Lotman: *Kultúra és robbanás. Pannonica Kiadó, 2001.*
- 148 Edvard Radzinskij: *Az utolsó cár – II. Miklós élete és halála. Európa, 1996. Uő: II. Sándor (Az utolsó nagy cár). Európa, Budapest, 2006.*
- A. Szolzsenyicin: *Hogyan mentjük meg Oroszországot? Töprengések. Magvető, Bp., 1991.*
- Szolzszenyicnről megjegyezhető, hogy – korábban említett írásaiban is – alapvető szerepe volt a sztálini rendszer hazugságainak és bűneinek leleplezésében. Ugyanakkor ezt több vonatkozásban egy a szlavofil, illetve a pánszláv eszméhez kötődő, alapvetően egy Nyugat-ellenes és nacionalista szemszögből teszi, amiért sok orosz bírálója is támadt.
- Magyarul vö. pl. Alekszandr Szolzsenyicin: *Az „oroszkérdés” a 20. század vége felé. 2000. 1994. december. 15–17. o. Ezzel szemben Grigorij Pomerac: *Ellenérvek mögül. Uo. 18–20. o.**
- 149 A *Kritika* című amerikai folyóiratban megjelent tanulmányok alapján a sztálini rendszer, illetve általában az egész 1917-től kezdődő bolshevik hatalomátvétel és az 1990-es évekig tartó kommunista berendezkedés értékelésével kapcsolatban három alapvető álláspont körvonalazható: az egyik szerint ez egy modernizációs kísérlet volt, amelyben az erőltetett iparosítás, a mezőgazdaság és a parasztság megnyomorítása és persze akár a harmincas évekbeli tisztogatások az ország iparigazdaságai nagyhatalommá tételének érdekében tett végsősoron mégiscsak igazolható, értelmes áldozatok voltak. A totalitárius elképzelés szerint a kommunista rendszernek semmiféle pozitív modernizációs programja nem volt, pusztán az öncélú terror és a megfélemlítés, az emberek tízmillióinak (az osztályellenségnek) értelmetlen megkínzása és megsemmisítése, Sztálin egyeduralmának öncélú kiépítése volt a tartalma. A harmadik elképzelés szerint a sztálini rendszer és utódai pusztán a cári nagyhatalmi-imperialista törekvések folytatói voltak, részben ugyan más módszerekkel, de alapvetően új területek (Kelet-Európa, Afganisztán) bekebelezésére vagy a régi hódítások (Belső-Ázsia, Szibéria) megtartására törekedett. Vö. *After the Fall. (Essays in Russian and Soviet Historiography.)* i. m.